

»JAOH, A SADA SVE JE INAKO«: O KRITIČKOJ IZDAJI GUNDULIĆEVA *OSMANA*

Ivan Lupić i Irena Bratičević

UDK: 821.163.42-13.09Gundulić, I.
Izvorni znanstveni rad

Ivan Lupić
Stanford University
Stanford, California
ilupic@stanford.edu

Irena Bratičević
Filozofski fakultet
Zagreb
irena.braticevic@ffzg.hr

U priređivanju teksta Gundulićeva *Osmana* za tisak mitsko mjesto pripada Ivanu Luki Volantiću (1749-1808), dugogodišnjem notaru i podtajniku Dubrovačke Republike te zaslužnom pregaocu u polju jezično raznovrsne no vremenom poharane književne proizvodnje dubrovačkih pisaca. Volantić je prema nekim svjedočanstvima proveo dvanaest, a prema drugim dvadeset godina mučeći se da iz mnoštva nesložnih prijepisa Gundulićeva djela sastavi pouzdan tekst te da ga opremi priređivačevim uvodom, pregledom povijesti koju Gundulić obrađuje, objasnidbenim bilješkama i rječnikom manje poznatih riječi. Od tog je Volantićeva priređivačkog posla sačuvano vrlo malo, i to isključivo dijelovi koji se tiču uvoda u izdanje te objasnidbenog aparata. Njegov pak rukopis *Osmana* koji bi čuvao tragove rada na prijepisima, njihovoj usporedbi i uspostavi kritičkog teksta ostao je znanstvenoj javnosti nepoznat jer se smatralo da je zauvijek izgubljen. Poznato je, međutim, da je nakon Volantićeve smrti Ambroz Marković, priređivač prvog potpunog tiskanog izdanja Gundulićeva *Osmana* (1826), imao pristup nekim Volantićevim materijalima, od kojih on kaže da je iznašao »jedan ne vele obilan dio, ter još i ovi rastrkan i razmetnut po razlicijeh kusih i komadih knjižina pometnutijeh i odvrženijeh«. Nikada nije razjašnjeno što je to točno Marković našao, a njegovo izdanje ubrzo nakon objave postalo je povodom prvom velikom prijeporu o prisvajanju tuđe priređivačke muke u hrvatskoj filologiji. Iako nije bio poznat nijednom proučavatelju *Osmana* od Markovića do danas, Volantićev rukopis koji je Marković upotrebljavao preživio je u cijelosti. Ovaj rad donosi prikaz tog novootkrivenog rukopisa kao i drugih dosad sasvim nepoznatih svjedoka Volantićeva rada na prvoj, i po koječemu još uvijek nenadmašenoj, kritičkoj priredbi Gundulićeva *Osmana*. Osvrćući se

na dosadašnja znanstvena dostignuća, autori zaključuju da je potrebno novo i sveobuhvatno proučavanje rukopisne predaje Gundulićeva veledjela.

Ključne riječi: Ivan Gundulić (1589-1638); *Osman*; Ivan Luka Volantić (1749-1808); Dubrovnik; rukopisna baština; tekstologija; kritičko izdanje

Izdaja – u jednoga pisca XVIII vijeka kao da ima posve drugo (konkretno) značenje: što se izda (rodi, porodi).

Tutto questo sia detto tra me e voi, perchè non voglio avere brighe letterarie con chicchessia.¹

Sudeći prema broju izdanja te prema broju znanstvenih studija posvećenih *Osmanu* Ivana Gundulića (1589-1638), moglo bi se sasvim opravdano pretpostaviti da je riječ o najbolje priređenom i najbolje proučenom djelu starije hrvatske književnosti. Od svih starih pisaca hrvatskih jedino se Gundulić u Akademijinu ruhu pojavio opremljen tri puta: prvi put u izdanju Armina Pavića iz 1877. godine, drugi put u izdanju Đure Körblera iz 1919. godine te treći put godine 1938, kada je Milan Rešetar za štampu priredio obnovljeno izdanje koje Körbler zbog naprasne smrti nije uspio dovršiti.² Tim se posljednjim izdanjem očito nastojalo dostojno obilježiti tristotu obljetnicu Gundulićeve smrti jer nema boljeg načina da izrazimo svoje poštovanje prema klasicima vlastite književnosti nego da se pobrinemo da oni žive u dobrim i prije svega znanstveno pouzdanim izdanjima. Osim Akademijinih, izišla su tijekom dvadesetog stoljeća i u naše doba mnoga druga izdanja *Osmana*, ali sva su ona temeljena na Akademijinim izdanjima, čak i onda kada o tome šute. Primjerice, nedavno izdanje *Osmana* u priredbi Zlate Bojović kaže da je zasnovano na kritičkom izdanju Miroslava Pantića, koje je Srpska književna zadruga objavila 1967. godine.³ No Pantićevo takozvano kritičko izdanje, u kojem se nijednom riječi ne kaže što je priređivaču poslužilo kao izvor za tekst Gundulićeve poeme, nedvojbeno je zasnovano na Körblerovu izdanju, a nikako na neovisnom proučavanju cjelokupne rukopisne tradicije koje mora prethoditi bilo kojem izdanju koje bi se htjelo zvati kritičkim.⁴

¹ Prvi je navod iz Budmani 1892-1897: s. v. *izdaja*. Drugi je navod iz pisma Antuna Agića Inocentu Čličiću od 16. travnja 1827, Arhiv Male braće, Dubrovnik, rukopis 2272, pismo br. 3. Za citat u naslovu vidi *Osman*, I, 189; svi navodi iz *Osmana* donose se prema Gundulić 1938.

² Gundulić 1877; 1919; 1938.

³ Gundulić 2014: 345.

⁴ Gundulić 1967. O definiciji kritičkog izdanja vidi Lupić 2012. Pantić je imao nekakve veze i s izdanjem koje je 1966. objavio Nolit (Gundulić 1966). On je za to Nolitovo izdanje napisao predgovor, a u impresumu se kaže da je za njega također sastavio komentar i rječnik. U napomeni na kraju knjige piše da je izdanje utemeljeno na Körblerovu komentiranom izdanju koje je Matica hrvatska objavila 1919. godine. Pod tom napomenom, međutim, nalaze se inicijali »M. L.«, tako da nije jasno je li i za priredbu teksta odgovoran Pantić (Gundulić 1966: 327).

Iako se sustavnom usporedbom rukopisa nije bavio, Pantić je u svojoj natuknici o Gunduliću u *Leksikonu pisaca Jugoslavije* usputno ustvrdio da se prijepisa *Osmana* od sedamnaestog do konca devetnaestog stoljeća nakupilo preko dvije stotine.⁵ U popisu literature uz istu natuknicu, koji se proteže na preko pet gusto tiskanih stranica velikoga formata, nema međutim spomena ni jednog jedinog rukopisa niti se nakon proučavanja te goleme literature može zaključiti na koji je način Pantić došao do broja od preko dvije stotine sačuvanih prijepisa *Osmana*. Körbler je u svom izdanju opisao svega trideset pet rukopisa te spomenuo još sedam da bi, bez dodatnog dokumentiranja, ustvrdio da se od *Osmana* sačuvalo šezdeset do sedamdeset rukopisa.⁶ Koliko se rukopisa najbolje priređenog i najviše proučavanog djela starije hrvatske književnosti doista sačuvalo, gdje se oni nalaze, u kakvu su stanju i u kakvim međusobnim odnosima, pitanja su koja, nažalost, još uvijek čekaju na odgovor.⁷

Razlog je tomu velikim dijelom i prošireno uvjerenje među našim istaknutim književnim radnicima da je priređivački posao na Gundulićevu *Osmanu* obavljen kako treba i obavljen davno. Pišući o Rešetaru kao gundulićologu 2005. godine, Dunja Fališevac ovako opisuje domaća dostignuća u kritičkom priređivanju *Osmana*:

Ovladavši besprijekorno brojnim rukopisima *Osmana*, upoznavši ih do u tančine, suvereno sudeći o njihovim varijantama i inačicama, o njihovim razlikama u smislu ali i u jezičnoj starini, riješivši brojne probleme ortografije, Rešetar je iz tog obilja rukopisa priredio kanonsko kritičko izdanje Gundulićeva *Osmana*, zacijelo najvrednijeg djela starije hrvatske književnosti. Bez njegova izdanja tog teksta i danas bismo tapkali u mraku i nedoumicama, problematičnim čitanjima, nerazriješenim varijantama, kao što je to slučaj s brojnim drugim tekstovima starije hrvatske književnosti.⁸

Zanos ovog opisa graniči s pjesničkim, a pjesnička je i sloboda s kojom se ocjenjuje Rešetarov priređivački rad i veliča njegova zasluga. Kada bi ovaj neobični hvalospjev mogao čitati, njime bi najviše bio uznemiren sam Rešetar, koji je vrlo jasno opisao u čemu se sastojao zadatak koji mu je povjerila Akademija nakon Körblerove smrti. Rešetar ne da nije rukopise *Osmana* upoznao do u tančine, nego

⁵ Pantić 1979: 332. Sličnu brojku (»oko dve stotine prepisa«) ponavlja Bojović 2014: 498 bez citata i bez potkrepe.

⁶ Gundulić 1919: LXXXI; 1938: 82.

⁷ U svom istraživanju rukopisne predaje *Osmana* dosad smo locirali šezdeset i osam prijepisa, čemu treba dodati još dvadesetak koji su nam poznati po spomenu, no kojima zasad nismo uspjeli ući u trag. Pretpostavljamo da ih ima još, osobito u teže dostupnim manjim zbirka kao i u privatnim rukama. Budući da nam je namjera u budućnosti objelodaniti što je moguće potpuniji popis, rado bismo primili bilo kakve vijesti o preživjelim prijepisima *Osmana*.

⁸ Fališevac 2005: 108.

ih nije upoznao nikako. On je, naime, o rukopisima sudio isključivo na temelju varijanata koje je iz njih povadio Körbler, a zatim je iz Körblerovih materijala izbacivao one varijante koje su se njemu, koji niti je konzultirao niti je kolacionirao rukopise, činile nepotrebne.⁹

Očito je, k tome, da Körblerovi materijali nisu bili u najboljem redu, zbog čega je Rešetar o mnogočemu morao naprosto nagađati.¹⁰ Na primjer, govoreći o rukopisu Č (takozvani Čingrijin rukopis, iz 1699), za koji je Körbler tvrdio da je prepisan iz *O* (Ohmučevićev prijepis, iz 1651-1653), Rešetar se trsio objasniti razlike koje ipak postoje između Č i *O*. Nakon prikazivanja razlika skupljenih iz Körblerova aparata Rešetar je zaključio: »Zato se ipak mora reći da Č jest po svojoj prilici prepisan baš sa *O*, ali opet tako da je njegov pisar i na mnogo mjestâ (osim vrlo mnogih prepisivačkih pogrešaka) samovoljno mijenjao tekst, a na nekoliko mjestâ uzimao nešto iz *Va* [tj. Valovičeva, iz 1689] i *A* [tj. Adamovičeva, iz 1695], a možebit i iz nekog rukopisa tipa *V* [tj. vatikanskoga, iz 1667], tako da bismo u Č od g. 1699 imali najstariji primjer da je tekst *Osmana* udešen, bar djelomice, prema nekoliko rukopisâ a ne po jednom.«¹¹ No ni Körbler ni Rešetar ne pridaju dovoljno važnosti činjenici da se u rukopisu Č nalazi niz ispravaka što rukom samog pisara, što drugim rukama. Iako Körbler u aparatu uz varijante iz Č povremeno piše *k. i.* (što će reći kasniji ispravak), njegovo je bilježenje nepotpuno, nedosljedno,

⁹ Varijante koje su zadržane u aparatu nisu, nažalost, uvijek ostale u točnu obliku. Tako već na početku prvog pjevanja (I, 38) Rešetar navodi da umjesto *pjevam* vatikanski rukopis (*V*) ima *pišem*, što je netočno (1938: 390). Naime, kako je točno zabilježio Körbler, ta se varijanta nalazi ne u vatikanskom, nego u Ferovičevu rukopisu (1919: 291; Körbler varijante iz Ferovičeva rukopisa preuzima iz Karlić 1908, gdje gledaj str. 14). Usporedbom aparata u Gundulić 1919 i Gundulić 1938 može se zaključiti da su Körblerovi rukopisni materijali na temelju kojih je Rešetar pripremao izdanje sadržavali više informacija o varijantama u najstarijim prijepisima nego što nalazimo u Gundulić 1919 (usp. na primjer aparat u dva izdanja na sljedećim nasumično odabranim mjestima: II, 144; III, 73; V, 235 [nova varijanta iz *V* je, međutim, kriva]; VI, 1 [i tu je nova varijanta, nažalost, krivo navedena]; VIII, 512 [nova varijanta iz Valovičeva rukopisa (*Va*) je, na nesreću, također kriva]). Teško je oteti se dojmu da su dijelovi Körblerova aparata mjestimice ispadali nehatom: usp. XVII, 377-384 u Gundulić 1938: 518 naspram istih stihova u Gundulić 1919: 663.

¹⁰ Rešetar o stanju tih materijala ništa pobliže ne javlja, osim što u predgovoru navodi što je iz njih izbacivao. Na istom mjestu piše da je Körbler opise rukopisa *Osmana* ostavio neizmijenjene u odnosu na prvo izdanje. Drugdje pak saznajemo da je Körbler ipak neke rukopise još proučavao, ako se Rešetar dobro sjeća: »Ako se ne varam, Körbler je g. 1925 zbog toga rukopisa išao u Pariz, pa mi je poslije pričao da spada među najmlađe« (Gundulić 1938: 81, bilj. 31). Riječ je o rukopisu koji za prvo izdanje Körbler uopće nije konzultirao, nego prenosi (i to ne sasvim točno) što o njemu izvještava Vetter (1882). Iako je, dakle, u međuvremenu Körbler konzultirao rukopis, drugo izdanje ne donosi novi opis. Nije točno da pariški rukopis *Osmana* spada među najmlađe, nego je upravo suprotno.

¹¹ Gundulić 1938: 116.

a ponekad i netočno.¹² Ne može se suditi na temelju čega je prepisan rukopis Č niti kakva je vrijednost njegova teksta dok se jasno ne razluče njegovi različiti slojevi, a to je moguće postići jedino izravnim i pomnim proučavanjem samog rukopisa. Kada se, naime, pomnije prouči rukopis Č, nameće se zaključak da on nije izravno prepisivan iz *O*. Primjerice, stih »Stvar je mučna, ali to je« (XVII, 425) u *O* je sasvim razgovijetno napisan (Arhiv Male braće, Dubrovnik, rukopis 262, list 118v), dok u Č pisar umjesto *mučna* ostavlja prazninu jer mu predložak škripit: ili je na tom mjestu predložak bio oštećen ili se riječ nije dala lako pročitati (Državni arhiv u Dubrovniku, RO Čingrija, rukopis II-b-1, list 240r). O tome nam primjeru, međutim, ni Körbler ni Rešetar ne javljaju ništa. Budući da je rukopis Č, uz Ohmučevićev prijepis, i Körbleru i Rešetaru bio jedini poznati svjedok takozvane kraće redakcije *Osmana* iz sedamnaestog stoljeća, njegovo pomno proučavanje ima posebnu važnost.¹³

Jasno je, dakle, da Rešetar nije provjeravao i nije popravljao Körblerove opise rukopisa zato što sam rukopise izravno nije konzultirao, čak ni onda kada iz njegovih

¹² Imajući na umu da je jedina funkcija aparata da nam točno javi stanje u rukopisima koji su odabrani kao važni, možemo uzeti sljedeću kiticu kao jedan od mnogih primjera zbrke koju nalazimo u Rešetaru, odnosno Körblerovu aparatu: »Od Mare se i od Vuka / slavni despot Đurađ rodi, / vrh raškoga svega puka / nakon svekra ki gospodi« (VIII, 449-452). U tom je obliku katica tiskana i u originalnom Körblerovu izdanju (Gundulić 1919: 462) i u pregledanom Rešetaru (Gundulić 1938: 448). Prema Körbleru, u rukopisu Č kasnije je ispravljen stih 451 tako da glasi »ki vrh svega tada puka«, a također je kasnije ispravljeno »on gospodi« u »ki gospodi«. Prema tome, u rukopisu Č izvorni tekst morao je glasiti »vrh raškoga svega puka / nakon svekra on gospodi«, a to je naknadno u rukopisu izmijenjeno u »ki vrh svega tada puka / nakon svekra ki gospodi«. Očito shvativši da takvo ispravljanje u rukopisu nije vjerojatno jer proizvodi besmislicu, Rešetar se odlučuje sačuvati jedan podatak iz Körblerova aparata, a odbaciti drugi. Tako prema Rešetaru u rukopisu Č izvorno nalazimo »vrh raškoga svega puka / nakon svekra on gospodi«, a to je onda u rukopisu navodno izmijenjeno u »ki vrh svega tada puka / nakon svekra on gospodi«. Naprotiv, u rukopisu kao izvorno čitanje nalazimo »ki vrh svega tada puka / nakon svekra on gospodi«, što je onda drugom rukom izmijenjeno u »vrh raškoga svega puka / nakon svekra ki gospodi« (Državni arhiv u Dubrovniku, RO Čingrija, rukopis II-b-1, list 107v). Drugim riječima, niti je točno ono što je Körbler zabilježio, niti ono što je Rešetar »pregledao«. Na istoj stranici rukopisa imamo još jedan ispravak drugom rukom (VIII, 462: »za caricu kćercu odvede« ispravljeno je u »za caricu im kćer odvede«), što Körbler opet krivo prikazuje, a Rešetar uopće ne uključuje u svoj aparat. Treba primijetiti da u oba ovdje navedena slučaja izvorni prijepis u Č ne odgovara rukopisu *O*, a da naknadni ispravci slijede čitanja kakva nalazimo i u *O*.

¹³ O vrijednosti teksta rukopisa Č usp. Gundulić 1938: X. Rešetar sigurno nije izravno konzultirao rukopis Č jer je na jednom mjestu prisiljen nagađati gdje točno dolaze stihovi XII, 489-492 u tom prijepisu (Gundulić 1938: 114). On je tu dobro pogodio da je riječ o Körblerovoj pogrešci, ali na mnogim drugim mjestima niti je pogodio niti je bez gledanja u rukopis mogao pogoditi.

riječi izlazi suprotno.¹⁴ Uostalom, Rešetar je na nekoliko mjesta sasvim izričito naveo da se njegovo izdanje ne može smatrati novim izdanjem, nego tek pregledanim Körblerovim izdanjem, da je sva odgovornost za točnost kako teksta tako i aparata Körblerova te da on sam »o vrijednosti i točnosti pojedinih rukopisa« ne može govoriti.¹⁵ Ograđivanje je znakovito, a nalazimo ga već u predgovoru izdanju: »Za točnost i potpunost varijanti navedenih iz raznih rukopisa i izdanja jamči naravski jedino Körbler, jer taj dio njegova posla ja nisam mogao nikako kontrolovati, – inače to bi značilo prirediti na svoju ruku i pod svojom odgovornosti sasvim novo izdanje.«¹⁶ Osvrćući se 1942. godine na Akademijina izdanja *Osmana*, uključujući i ono koje je sam pregledao, Rešetar zaključuje da novo izdanje *Osmana* mora biti ne pregledano Körblerovo, nego »sasvim novo izdanje, za koje će trebati iznova sasvim točno i iscrpno upotrijebiti one glavne izvore koji jedini mogu pomagati da se što je tačnije moguće utvrdi tekst pjesama našega velikoga pjesnika«.¹⁷ Već je, dakle, i Rešetaru bilo jasno da čak ni oni glavni izvori nisu upotrijebljeni sasvim točno i iscrpno, samo je šteta što nam to Rešetar nije javio s manje uvijanja i u samom izdanju. Jer tako bi možda bio potaknuo književne radnike koji su nastupili nakon njega da prionu na posao novog i ozbiljnog priređivanja *Osmana*.

Neki povodljivi mlađi priređivač starije hrvatske književnosti, s nedovoljno samostalnog kritičkog suda i s mnogo ljubavi prema akademjskom autoritetu, mogao bi iz dosad rečenoga zaključiti kako bi bilo dovoljno da se, sasvim točno i iscrpno, usporede »oni glavni izvori« *Osmana*, tj. rukopisi koji sami za sebe kažu da su prepisivani u sedamnaestom stoljeću i koje zbog toga Rešetar, zajedno s Körblerom, smatra glavnima, te da bi se svi ostali prijepisi mogli zanemariti jer su previše udaljeni od Gundulića i stoga potpuno nevažni. Takav povodljivi mlađi priređivač ne bi u hrvatskoj filologiji, dakako, bio osamljen, a vjerojatno bi za svoj trud od Akademije primio i dostojnu nagradu. Bio bi on, svejedno, duboko u krivu. U ovom ćemo ogledu između ostaloga pokazati da ni Körbler ni Rešetar

¹⁴ Na jednom mjestu Rešetar piše da je »mogao konstatovati« da su dvije kitice u *O* za koje je Körbler tvrdio da su nepotpune u tom rukopisu zapravo potpune (Gundulić 1938: 134). To je netočno. Za kiticu XII, 549-552 Körbler je, istina, krivo naznačio nedostatak jer on nije na kraju kitice, u stihu 552, nego na početku, u stihu 549 (Ohmučević je napisao »Utoliko doli siti«, a onda je *siti* prekrižio te stavio točkicu kako bi naznačio da tu nešto nedostaje, odnosno da njegovo čitanje ne valja; vidi Arhiv Male braće, Dubrovnik, rukopis 262, list 97v te to usporedi s Gundulić 1919: 606). Za kiticu XVII, 365-368 Körbler je točno objasnio u aparatu da je stih 368 (»drenovice, da tabane?«) u *O* samo imao *drenovice*, a da je *da tabane* dodano naknadno (Gundulić 1919: 663). Taj je dodatak od druge ruke, a lijepo se u rukopisu i danas vidi da je tu Ohmučević izvorno bio opet jednom točkom naznačio da nešto nedostaje (rukopis 262, list 117v). U ovom slučaju Rešetar podatak točno prenosi iz Körblerova aparata u svoj (Gundulić 1938: 518), pa stoga čudi da drugdje tvrdi kako to nije tako (Gundulić 1938: 134).

¹⁵ Gundulić 1938: 135.

¹⁶ Gundulić 1938: XII.

¹⁷ Rešetar 1942: 92, isticanje u izvorniku.

nisu pouzdani vodiči kroz rukopisnu tradiciju. U jednom važnom pitanju oni su se povelili za krivom pretpostavkom svog inače velikog, ali velikim dijelom nepriznatog prethodnika u priređivanju *Osmana*, Ivana Luke Volantića (1749-1808). Namjera nam je prikazati upravo Volantićev rad na temelju dosad nepoznatih rukopisnih svjedoka te ukazati na potrebu za novim, koliko pomnim toliko i sveobuhvatnim proučavanjem postojećih prijepisa Gundulićeva veledjela. Jedino se takvim proučavanjem može unaprijediti naše znanje o Gundulićevu tekstu i o njegovoj povijesti. Koliko uistinu cijenimo i Gundulića i *Osmana*, moći ćemo pokazati onda kada barem o osnovnim stvarima budemo u mogućnosti govoriti precizno.¹⁸

*

Činjenica da nekoliko rukopisa Gundulićeva *Osmana* nosi na sebi datum iz sedamnaestog stoljeća ne znači da među mnogim drugim prijepisima, većina kojih je nedatirana, nema još prijepisa iz sedamnaestog stoljeća.¹⁹ U datiranju znatnog

¹⁸ Kada je Körbler priređivao *Osmana*, znalo se za barem još jedan stariji rukopis, ali njega začudo ne spominju ni Körbler ni Rešetar. Na taj rukopis upozorava Kolendić 1907: 1042, primjećujući da je jedan njegov dio pisan u sedamnaestom stoljeću. Danas se taj rukopis nalazi u Znanstvenoj knjižnici u Dubrovniku pod brojem 16 (usp. Kastropil 1954: 9, 12, 131-132). Izvorni je rukopis očito većim dijelom propao, a onda je u osamnaestom stoljeću krpļjen i dopunjavani (barem jednim dijelom godine 1797, kako je navodno stajalo u katalogu knjižnice pijarista, gdje se rukopis nekad nalazio; tog podatka nema, međutim, u samom rukopisu niti se danas može provjeriti). Zanimljivo je da najstariji sloj tog rukopisa za pjevanje upotrebljava naziv *atto*. Stanojević (2002: 94, bilj. 3) drži da je najstariji dio pisao Miho Martellini (1635/6-1719), prepisivač vatikanskog *Osmana*. Naša usporedba ovog rukopisa s vatikanskim protivi se Stanojevićevu zaključku. Rešetar Körblerovu popisu rukopisa ne dodaje čak ni onaj spomenut u zborniku objavljenom povodom Rešetarova sedamdesetoga rođendana (vidi Talića 1931: 312). Taj je rukopis danas u Arhivu Male braće u Dubrovniku pod brojem 329, a spomenuo ga je već Jensen, koji ga je konzultirao u franjevačkom samostanu u Slanom (1900: 224). Iste godine kad Rešetar objavljuje pregledano izdanje *Osmana* objavljen je i zbornik radova Gunduliću u čast. Tu pak Josip Aranza javlja da posjeduje rukopis *Osmana* za koji smatra da je iz sedamnaestoga stoljeća, ali je o njemu desetljećima šutio. Pokazao ga je, pripovijeda, samo »svom velikom učitelju, gosparu Peru Budmani«, koji je taj rukopis znanstveno ocijenio ovako: »dosta star, lijepo napisan i dobro ušćuvan« (Aranza 1938: 49). Budmani je umro 1914. Danas je taj rukopis u Znanstvenoj knjižnici u Dubrovniku pod brojem 42.

¹⁹ Datirani prijepisi *Osmana* iz sedamnaestog stoljeća koje navodi Körbler danas se ćuvaju na sljedećim mjestima: Arhiv Male braće, Dubrovnik, rukopis 262, koji je od godine 1651. do 1653. prepisao Nikola Ohmućević (Körblerov rukopis *O*, tj. Ohmućevićev prijepis); Vatikanska knjižnica, Rim, rukopis Vat. Slav. 16, koji je 1667. godine prepisao Miho Martellini (Körblerov rukopis *V*, tj. vatikanski); Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, rukopis R 4109, koji je 1689. godine prepisao Stijepo Valović (Körblerov rukopis *Va*, tj. Valovićev); Austrijska nacionalna knjižnica, Beć, rukopis Cod. Ser. n. 4500, prepisan 1695. godine (Körblerov rukopis *A*, tj. Adamovićev jer je nekoć bio u vlasništvu Vice Adamovića); Državni arhiv u Dubrovniku, RO Čingrija, rukopis II-b-1, prepisan

broja nedatiranih rukopisa Körbler se vodio jednim vrlo mehaničkim načelom. Naime, on primjećuje da Saro Crijević u svom djelu *Bibliotheca Ragusina*, koje piše od 1740. do 1742. godine, spominje kako je Gundulić *Osmana* na svijet dao (*edidit*) godine 1621, što bi morala biti besmislica jer se smrt sultana Osmana, koja se u pjesmi obrađuje, dogodila tek godinu dana kasnije.²⁰ Primjećujući nadalje da se u nekim prijepisima na naslovnim listovima javlja upravo godina 1621. kao godina nastanka *Osmana*, Körbler zaključuje da taj podatak u rukopisnu predaju ulazi *nakon* Crijevića i Crijevićevom krivnjom te da su stoga svi prijepisi koji na naslovnici nose godinu 1621. sigurno nastali nakon 1742. godine, tj. nakon Crijevićeve *Biblioteke*.²¹ Čak i onda kad su druga svojstva pojedinih rukopisa upućivala na raniji datum, Körbler je te rukopise dosljedno i ponekad u suprotnosti prema tuđim mišljenjima gurao u drugu polovicu osamnaestog stoljeća, a Rešetar ga je u tome bez pogovora slijedio.²²

Nisu, međutim, rukopisi preuzimali podatke iz Crijevića, nego je Crijević, kako bi se i trebalo očekivati, preuzeo podatak iz postojećih rukopisa. U Arhivu HAZU čuva se danas rukopis *Osmana* koji je u Akademiju stigao nakon Körblerove smrti, uz ostavštinu obitelji Balović (rukopis XV-49/1; **Slika 1**). Zanimljivost Balovićeva rukopisa je dvostruka: on na naslovnom listu donosi godinu 1621. kao godinu nastanka *Osmana*, ali također donosi godinu 1728. kao godinu u kojoj je prijepis načinjen, što je više od deset godina prije Crijevićevih primjedaba.²³ Mi nalazimo još jedan raniji i dosad nepoznat datiran prijepis *Osmana*, iz 1703. godine, koji također nosi 1621. godinu na naslovnom listu (Donjosaska državna i sveučilišna knjižnica, Göttingen, rukopis 8° Philol. 213; **Slika 2**).²⁴ Konačno, sveobuhvatnije

1699. godine (Körblerov rukopis Č, tj. Čingrijin jer je nekoć bio u vlasništvu dubrovačke obitelji Čingrija).

²⁰ Crijević 1975-1980, II: 232: »Prae caeteris porro eius operibus summopere ab eruditis laudatur poema epicum ab eo editum, quod *Osmanes* inscribitur et auctori Illyricos inter poetas principatum tribuit, ut alter Virgilius passim audiat. Illud edidit anno MDCXXI.«

²¹ Gundulić 1938: 63.

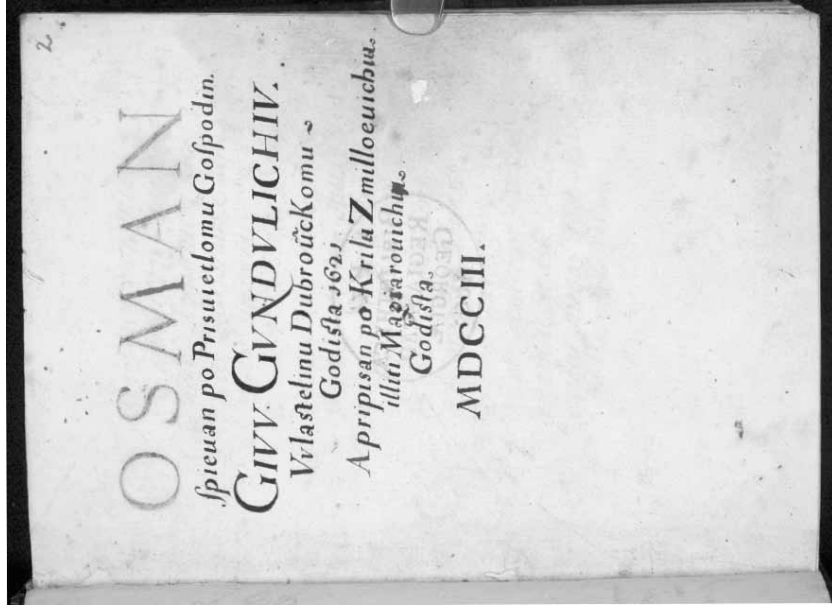
²² Tako je za takozvani Nenadin rukopis *Osmana* (danas rukopis I. d. 90b u Arhivu HAZU) Vuksan smatrao da je napisan krajem sedamnaestog ili početkom osamnaestog stoljeća (1911: 44), dok je Körbler, vodeći se svojom teorijom, kategorički ustvrdio da je rukopis postao »jamačno u drugoj polovini 18. stoljeća« (Gundulić 1938: 63). U slučaju rukopisa koji nemaju godinu 1621. na naslovnom listu Körbler nije mogao biti jednako kategoričan, ali je barem mogao biti jasan. Na primjer, on za rukopis Arhiva HAZU I. d. 90a (u njegovo vrijeme I. d. 90d) navodi da Vuksan drži da potječe iz sedamnaestog stoljeća, ali ne kaže što sam misli o njegovu datumu (Gundulić 1938: 78). Taj rukopis svakako zaslužuje više prostora nego ona dva paragrafa koja mu je posvetio Körbler.

²³ O ovom rukopisu prvi potanje javlja Ravlić 1962, samo ne uviđa važnost njegova datuma za datiranje drugih rukopisa *Osmana*.

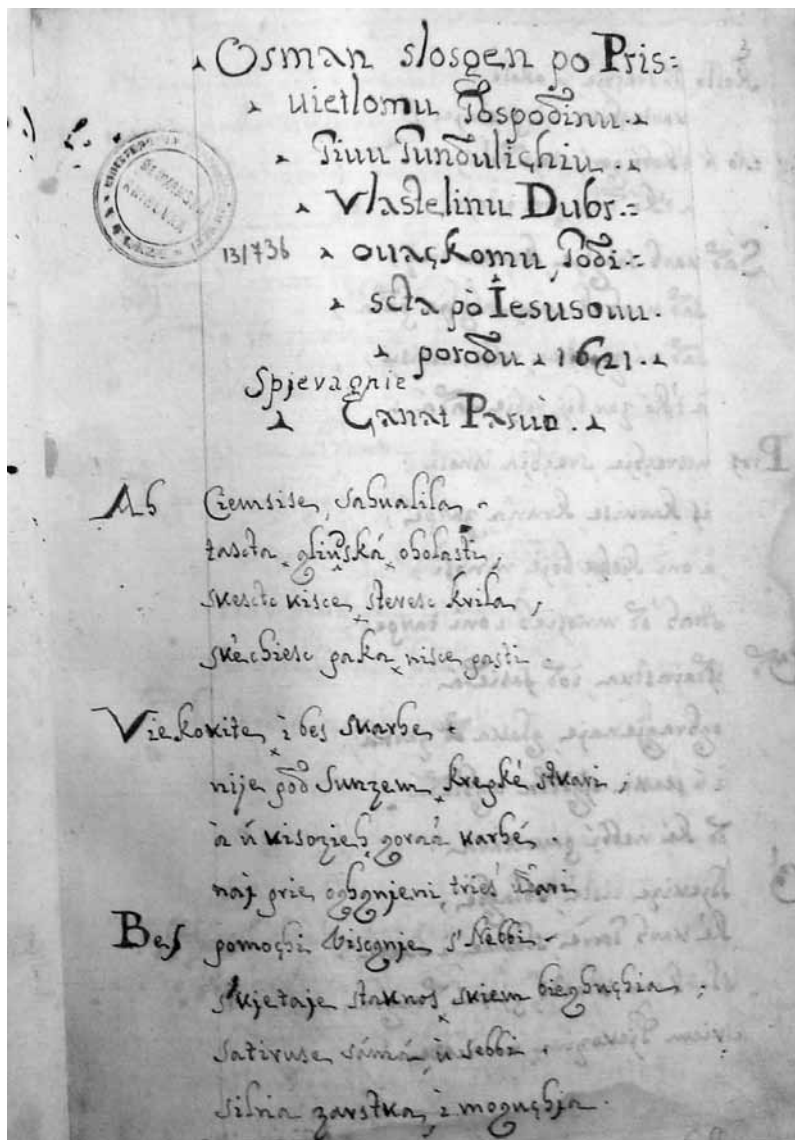
²⁴ Kao i Balovićev rukopis, i ovaj rukopis sadrži stihove koje Rajmund Gallani upućuje Vicku Zmajeviću (samo posljednje četiri kitice; za puni tekst Gallanijeva pjesmotvora vidi Ravlić 1962: 266-267). Rukopis se spominje u Meyer 1893: 57 te u Matthes 1990: 81-82,

Slika 1: Balovićeve prijepis *Osmana* iz 1728, Arhiv HAZU, Zagreb, rukopis XV-49/1, naslovni list

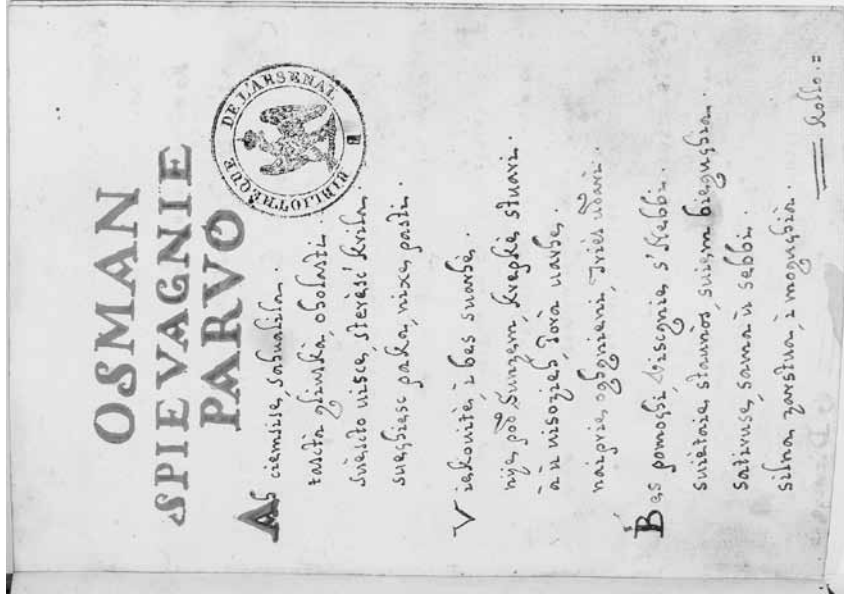
Slika 2: Mazarovićeve prijepis *Osmana* iz 1703, Donjosaska državna i sveučilišna knjižnica, Göttingen, rukopis 8° Philol. 213, naslovni list

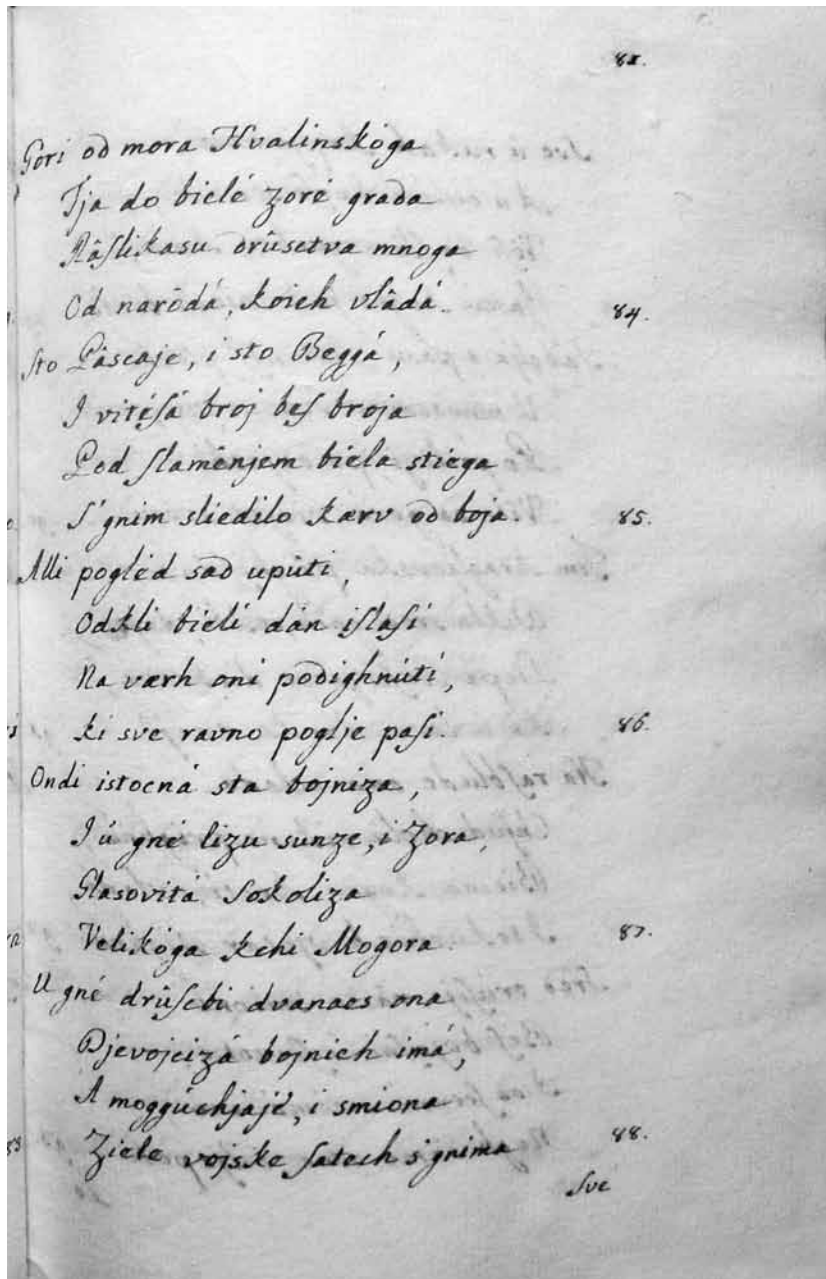
Slika 3: Prijepis *Osmana* iz druge polovice sedamnaestog stoljeća,
 Slavenska knjižnica, Prag, rukopis T 4198, str. 3.
 Rukopis je pisan istom rukom kao i rukopisi na slikama 4 i 5

Slika 4: Prijepis *Danice* iz 1685, Slavenska knjižnica, Prag, rukopis T 395, naslovni list

Slika 5: Prijepis *Osmana* iz druge polovice sedamnaestog stoljeća, Francuska nacionalna knjižnica, Pariz, Bibliothèque de l' Arsenal, rukopis 8701, str. 1

Slika 6: Prijepis *Osmana* od nepoznate ruke iz sredine osamnaestog stoljeća, pogrešno pripisan Ivanu Luki Volantiću, Knjižnica Biskupijskog sjemeništa, Dubrovnik, rukopis 28, str. 81

COVAT PÆRVI

Hecuba, kor scenna Trojanskich.

Hec. U vrijeme dobro voj, o verné mé slughe

u tuisi sad mojoj, nesrechné mé drughe
Ozrené, setochju ja u rugah volizih?

Čvosam tufenia od scenna rufenih svih.
Allichju podnieti, seto nie moeh urechi,

I rane terpjési beš lieka muccechi?

Allichju varlu svat uredbu od nebes,

I placna proklinat prihudu moju čes?

Allichju nemille sgar sviđe vapiti,

Umarlim ke dile dobro, i što na sviti?

Kojesu staville nemilo, vajmek, tac

Sve mochi, i sille, sa datmi vechi plac.

Na smerti savidim, kikhje satarla,

A seivé navidim, ersam ja umarla:

Umarla u rugah, seiva ukoyana

U placciu, i susah robigna svesana

Ozrené, alli plac menie vase odgovor,

Dallisu rughe tac sugama razgovor?

Sufese pristojé, rim, i sve scialosti,

u mukah, ki stojé, ne ufam radosti.

Kor. Plac placciu nie lik, pristavna kraglize

Placcem bir nechje vike magné svi tufize.

Hec.

Slika 7: Prijepis Hekube iz 1757. koji se čuva u Nacionalnoj znanstvenoj knjižnici u Odesi, rukopis 10/4, str. 10

A nighd je nekoga nie ciet, ni vidjet
 Hochjuli neboga zvilochi sad umriet.
 25 O draghi moj sinu, radabih sad snasi
 Tkomichje istinu od tebe kafati.
 Jadasj ghoje fasciao o druseba puet pravi
 Termisi fasyao u gistroj dubravi.
 Ter niekã huda cãs, moj sinko, iz luga
 30. Naniela guse jes na teba bes driga.
 Nekasi ja suscgnja u rojsi dubravi
 Da majka pritujsna s' robomse rastavi.
 Akobih i snala, daseje ja sufena
 Sla gusa svejala u luga pritujsna
 35. Svetih sad skupila imanje, i blago
 A teba odkupila djesescze pridrago.
 Tojli sve bogastvo nie dosta ja tebe
 Samabih u robrovo podala ja sebe.
 Dami ruj ne stoisie pri stuyju zvilochi
 40. Kako rob, i vesise slobodu scelechi
 Alite srited luga samoga privari
 Sla smia iz kruza, termite udari.
 U grofno savdasce s' camerom bes lieka
 Vaj, moje sunasce, vaj meni do vieka.
 45. Akobih toj sada bes sumgnã ja snala
 Svabihse od jada, moj sinko, raspala.

Jsc=

Slika 8: Prijepis Posvetilišta Abramova,
 Austrijska nacionalna knjižnica, Beč,
 rukopis 13293, list 11r

NAUK od MUSCÔVÁ
COMEDIA

Att Parvi
Scena Parvá
Lambro, i Gabro
Lambro

A lotie drágo, dospiejmoje vechje, caro Sig' Fratello, i
pústimo, neka svak od nas seive, takoje komu drago,
sasve dasi ti starij, i kò starij imase bit i pametny; sa-
sviem tesiem, jachjuti riet oblo ono, seto chjúrím, to
jes, date ne mislim sluscat u nicemu, mojesemi go-
vorit, setogóoti drágo; dasam odlicio u svemu sledit
ono, seto meni dógkjé na pamét, i jase nahodim ve-
oma miran seivjet na ovi nácin, na koi seivem.

Gabro

Ma svak hulli ti tvoj nácin od seivota

Lambro

Takoje, svak, koje mahnit, kò i ti, Sig' Fratello

Gabro

Sahvaglivamti na complimentu, liepome ciastise.

Lambro

Hotiobih snat, pokli vaglja ciut svacij rajtogh;
seto se tvoje pametné glave nahodu u meni, sa
pohullit.

Gabro

A to htjet bit usion svakomu, bjesat od svakoga,
ne htjet nikoga blisu sebe, nielli to uccinir se, smi-
escna prid svatliem. Htjet na svarhu do i u ha-
glinám oblácit, tako nikto ne obláci, ne cinili i to
da =

Slika 9: Prijepis dubrovačkih frančezarija u ostavštini Luka Zore,
Državni arhiv, Dubrovnik,
rukopis VII-1. Početak komedije *Nauk od mužova*

Mre Sig^{le} Sig^{le} Fron Cotiro

186⁷(17)
106

Ragusa 21 Xbre 1780

In occasione che dai anni fa incirca il Mont^{re} Tomicich fu delegato
dalla Srª Cong^{re} de Verovica Regolati a comporre le
differenze, che allora correvano tra questo Mont^{re} Stravencovo
Lazari e il P. Crivellia all'ora Presidente di questa Con-
gregazione Melitense, il Sr^o Mont^{re} Tomicich nel raguar-
ando la Srª Cong^{re} dal suo stato, e felice amico dell'affare,
per il quale era stato delegato, fu ancora una pietra dello
stato miserabile, al quale si era ridotta questa Cong^{re} Melitense
non sotto il governo Crivelliano, e dal Canale turbato, ambizioso
del Sr^o P. Crivellia, come ella puo vedere dalla qui acclusa
copia della lettera scritta di Mont^{re} Tomicich alla Srª Cong^{re},
per l'autenticita della detta lettera si trovera l'originale
presso la Srª Cong^{re} in del di Xbre 1788.

Le accludo anche la lettera originale della risposta, che la Srª Cong^{re}
diresse a Mont^{re} Tomicich.

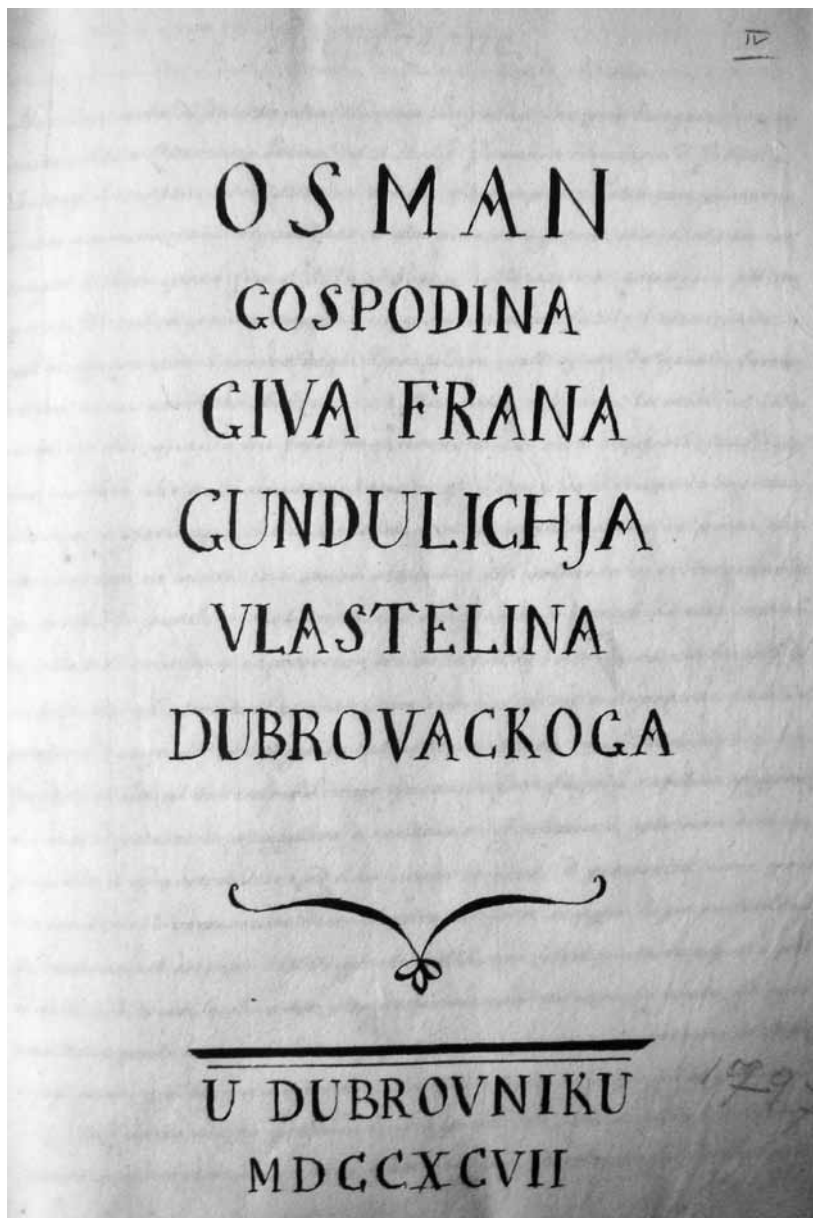
Io la mando questi documenti, perche venendo l'occasione, che la
possono servire, possa prevalere; non glieli ho comunicati prima,
perche non li abbi, e ne per sappi, che vi fossero se non pochi
giorni adietro. E con riverita distintamente resto a di lui commenda.

D. V. S. J. ff.

(Volti)

Vno a^{mo} Servitore
D. Tommaso Tudin

Slika 10: Autografno pismo Toma Tudiševića,
Državni arhiv, Dubrovnik,
Diplomata et acta saec. XVIII, 186-11, 106

Slika 11: Volantićev rukopis *Osmana* iz 1797, Knjižnica Biskupijskog sjemeništa, Dubrovnik, rukopis 18, naslovni list

Argomento

XIII

Il Poema del Gondola ha per soggetto la tragica morte di Osmano I. Imperatore Ottomano: ma siccome vi ha egli in esso frammischiata la guerra de' Turchi co' Polacchi del 1671, le conseguenze della quale produssero poi l'anno seguente la sollevazione, in cui fu depresso ed indi strozzato il Sultano; così gioverà all'intelligenza del Testo il saperne con precisione la Storia, che è la seguente, raccolta da varie Autori, che ce ne hanno lasciate sparse ne' loro scritti le notizie.

Fin dall'anno 1616 sotto il regno di Ahmet I. i Cosacchi, dipendenti allora dalla Polonia, aveano saccheggiato alcune intere Città della Natolia, e fatte delle scorrerie sino ai sobborghi di Costantinopoli. Postisi indi ad infestare con continue incursioni il Mar Nero, depredavano molti Bastimenti, che conducevano nell'Erario Imperiale i tributi delle soggette Provincie, e che trasportavano i viveri necessarij alla sussistenza della numerosa popolazione di quella Mesopoli, rendendosi in tal guisa sempre più incomodi e pericolosi alla stessa Capitale dell'Imperio.

In vista di sì grave disordine fu spedito nel 1677 da Osmano I. figliuolo e Successore dell'antidetta Ahmet, uno de' primarj Passi con un gran numero di falere per dissipare e distruggere que' Pirati; ma gli effetti non corrisposero alle sue speranze: poichè il Passà stesso rimase ferito nel combattimento, e la sua flotta parte presa dai nemici, parte affondata. Dalla quale vittoria resti più baldanzosi ed arditi i Cosacchi portarono le loro devastazioni fin sotto le mura del Serraglio Imperiale: se con apprensione e scorno del Sultano medesimo.

Irritato Osmano dal cattivo successo della spedizione e dai nuovi insulti de' Cosacchi, ma molto più stimolato dall'avidità della gloria di nuove conquiste e dal desiderio di mettervi in persona alla

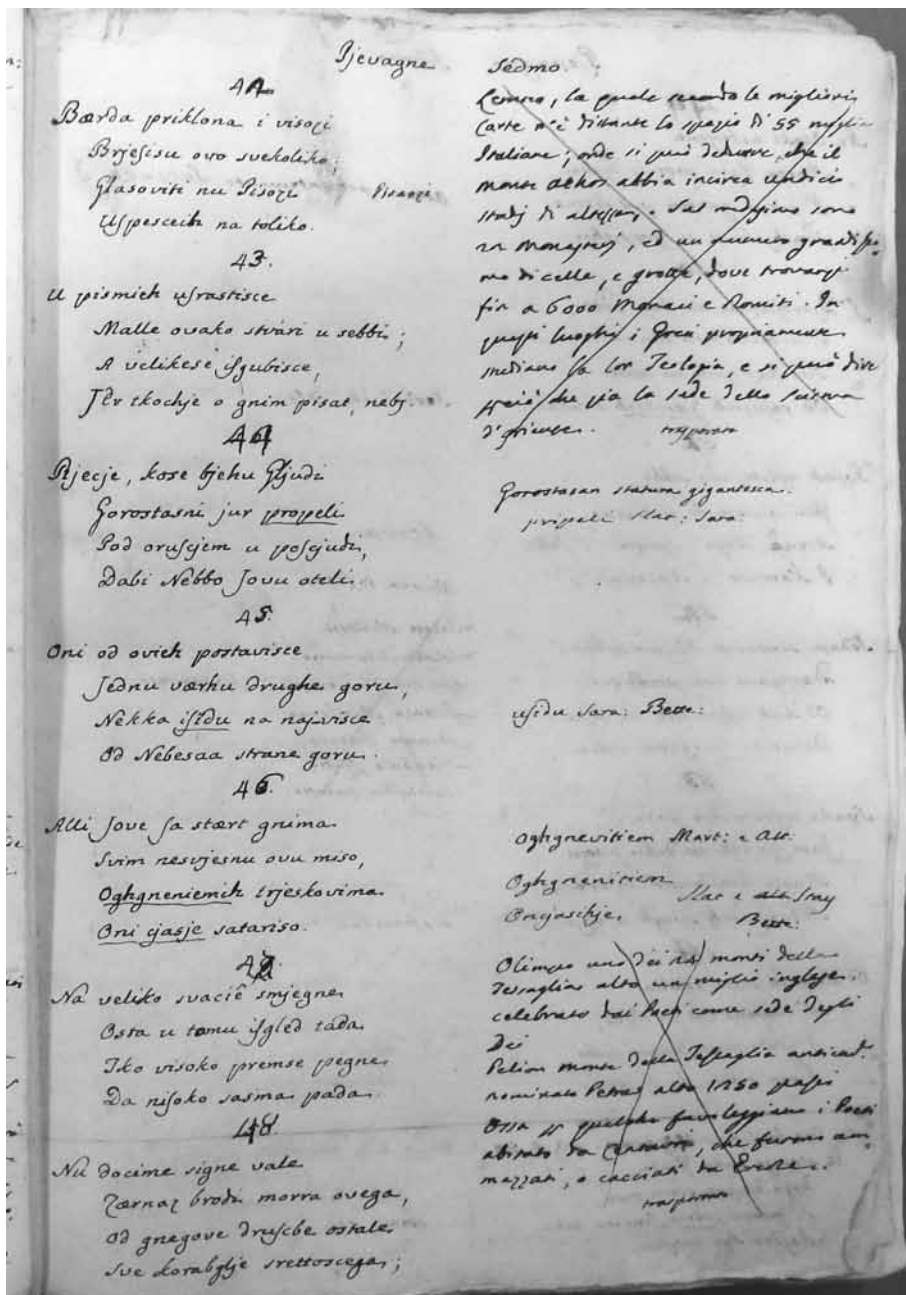
Scrissi a V. S. Illma una mia per mezzo dei sig.^o Semitecolo, che rispatriavano, ed in
 essa descrissi la notarella del mio debito seco lei ascendente a L. 78:10, per le qualis
 le acclusi una Cambiale sopra coteste sig.^o Lattich: anzi per maggior sicurezza le
 spedii di tutto ciò un Duplicato per la via d'Ancona; onde spero, che almeno una
 di tali mie le sarà a quest'ora pervenuta, perciò a suo tempo ne attendo il riscon-
 tro. Dopo la sudetta spedizione ricevo la cariss.^a sua del 12 feugno con un
 Fogli della nostra storia, e con una notarella dello stesso suo debito. In essa
 sono segnate le L. 5:10 $\frac{1}{2}$ i libri spediti al sig.^o Ab. Stullis: queste varie
 volte io glielie ho richieste; ma essendosi egli sempre dimenticato di pagarmele,
 io non ho potuto darmene debito. Le serva anche di lume, che ho ricevuto a
 suo tempo i cinque Tomi Msti del Giorgi. Quanto alla Dedicca della nostra
 storia Ella stia a quanto s'è convenuto sul principio, non essendo per grazia
 del sig.^o succeduto qui alcun cambiamento, e speriamo fondatamente, che non sarà
 nemmen per succedere giammai. Io continuo a star bene, e col costante desi-
 derio di aver frequenti nuove di lei, onde la prego a non defraudarmi di una
 tal consolazione. Mille affettuosi saluti alla rispettabiliss.^a sua sig.^o Cognata,
 ed a tutta la sua stimatiss.^a, ed a me cariss.^a Famiglia, e con cordiale stima ed
 affetto ho l'onore di protestarmi

Di V. S. Illma

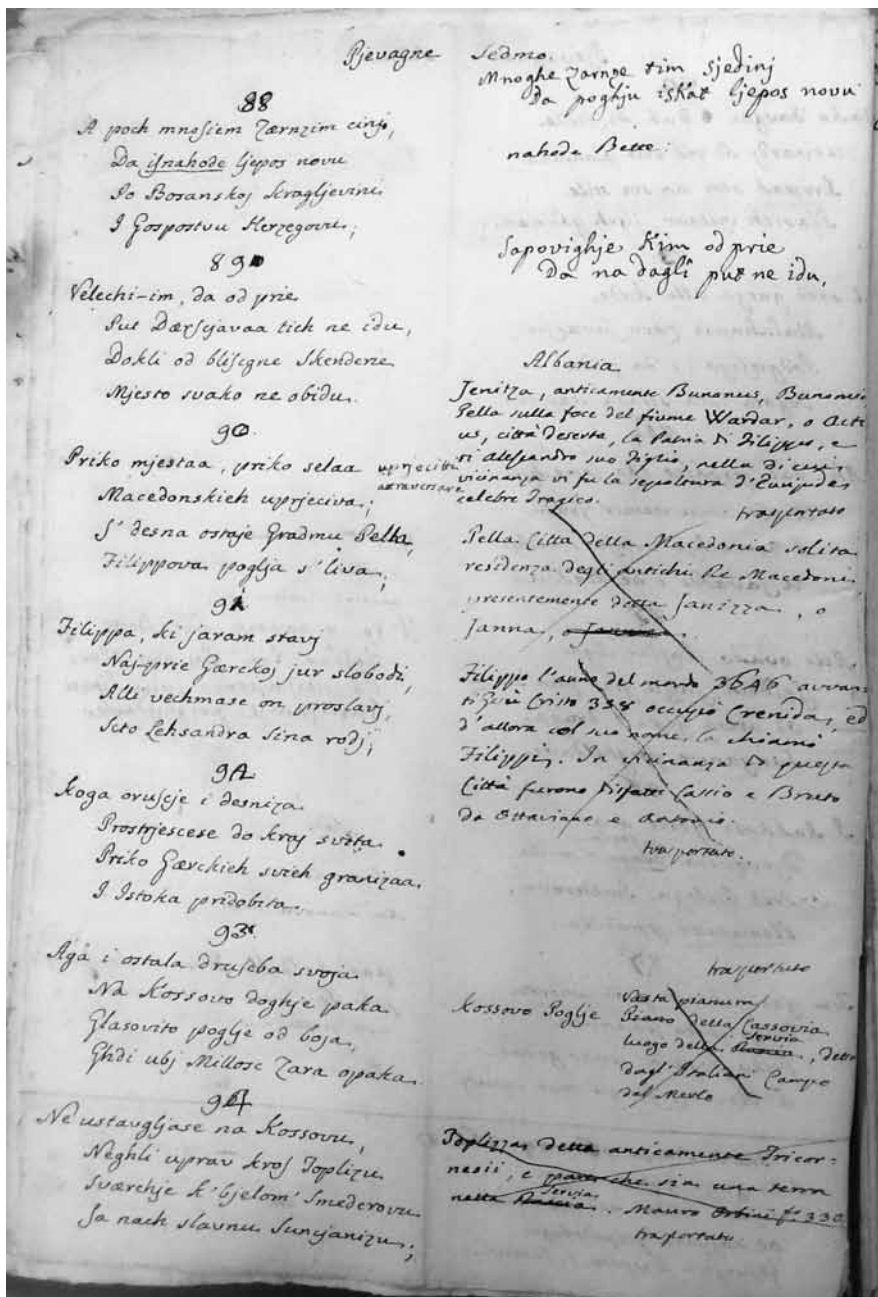
Pragusa li 15 Settembre 1797.

Umiliss.^o Divotiss.^o Serviss.^o Affett.^o Amic.^o
 Gio: Luca Volanti

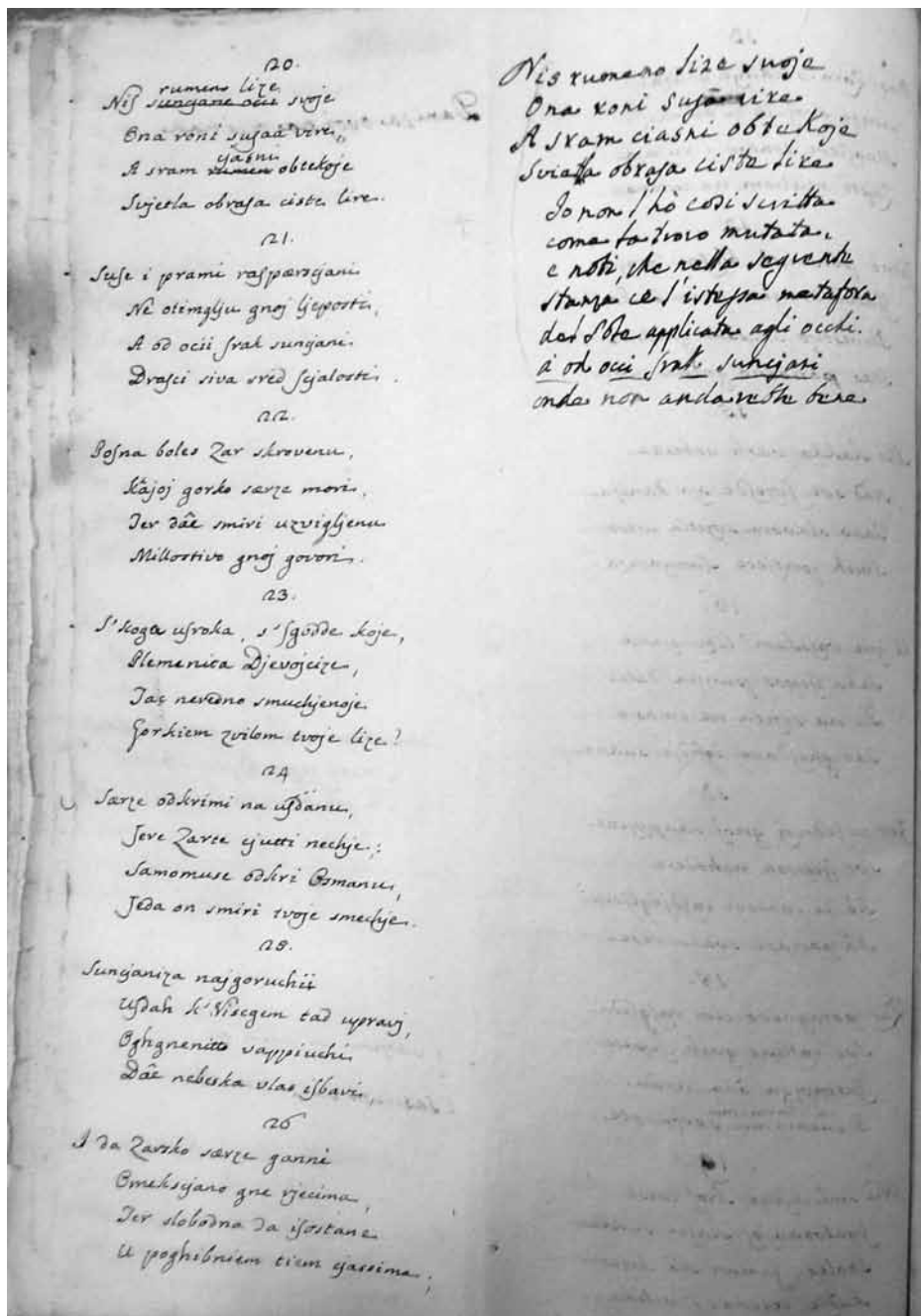
Slika 13: Volantićevo pismo Coletiju iz 1797,
 Museo Correr, Venecija, Biblioteca Cicogna, 3202,
 pismo br. 66

Slika 14: Volantićev radni rukopis *Osmana*,
 Arhiv Male braće, Dubrovnik, rukopis 2403,
 primjer iz sedmog pjevanja

Slika 15: Trag Markovićeve ruke (gornji desni kut) u Volantićevu radnom rukopisu *Osmana*, Arhiv Male braće, Dubrovnik, rukopis 2403, primjer iz sedmog pjevanja

Slika 16: Autografní ispravci Pijerka Sorkočevića u njegovim dopunama za *Osmana*, Arhiv Male braće, Dubrovnik, rukopis 2403, primjer iz prvog od dva pjevanja. Sorkočević ispravlja Volantićev prijepis te primjećuje: »Io non l'hò così scritta come la trovo mutata, e noti, che nella seguente stanza ce l'istessa metafora del Sole applicata agli occhi, *A od ocii frak suncjani*, onde non andrebbe bene.«

Er nie vechie cernut quimao,
 Daik nebi rapielila
 s' Gospodam gluboglinima
 Poglasloga Boja Silla.
 Idu u veseglu opchionomu
 sama odbriva jad otro liza,
 i u sqivotu cesne womu
 kovosloga biveniza.

A to er samo nedshodeo
 Enioj u glasu mira opchiena
 mirni glasi od slobode
 Gospodama que gluboglinao.
 Nepociva kvatka casa
 vohde tuce, varti, i vie,
 iscte, sluscia, alli glasa
 ni pnglasia cinesoj nie.

Cuje ve ino, samo ovo
 ne cuje, seto cice negher hlepi,
 tim skonciagne svakias novo
 quioj eri, i hara vres liepi
 kopni, uprise, sine, gori,
 qui, place, zivli, kusgi,
 jak Jarliza, ka u gori
 s' drakonsce svicem vafonusgi.

Bez svatoga tve vechieo
 lalo ufagnia tusgna omaje,
 tolikoj vasti smechieo
 da ja sqivoe mello hajeo.

Slika 17: Dopuna unesena na početku dvanaestog pjevanja
 u oštećeni Ohmučevićev prijepis *Osmana* rukom Frana Staya,
 Arhiv Male braće, Dubrovnik, rukopis 262, list 89v

Venerabile Signor Frà Primo

Appieno colto l'onore di V. S. Honore del 26. Feb. ho ricevuto la nota de libri che le occorrono a fronte dei consegnati suoi libri francesi, ma non mi è riuscito di poterla servire intera^{te} di tutti, mandandovi solam^{te} le tre tomi degli opuscoli di Newton, quali il Libano mi disse non tenerne più, avendoli consegnati prima che arrivasse la sua commissione. Ricorro dunque con questo Primo Dono. Parroco tutti gli altri in un fascio a lei diretto, e sono li descritti appresso della parte assieme coi loro prezzi, e per il di più che importano i suoi libri francesi ella comandava di qual altri vuol esser servita, cioè di quei che sono descritti nel catalogo, che le ho trasmesso. Correi, che per mia regola mi mandasse quella nota fatta e mandò del Libano, in cui egli ha messo i prezzi, a quali può prender li detti libri francesi. Il foglio della Ditta lettraria da un pezzo più non si stampa, onde non ho maniera di servirla, conforme desidero.

Il detto fascio libri che ora le mando, sia riposto in una cassa del suo signor Frà. Ho portati i suoi saluti alla ~~fr~~ Signora Primata, ed essa le tende molte grazie con altrettanti saluti. Tutti pure di essa nota le fanno un'ottima ricordanza, i miei disegni. Io tutto ho pregio di conservarmi la sua grazia, e di comandargli mi ovunque mi vede abile a poterla addivere, credendole ben provveduto, che io sono quale di loro cuore immutabilmente mi dico.

Di V. S. Honore

Genova il 10 Luglio 1766

Basili opera	16
Vocabolario del grammario tomi 2	8
Grammatica delle Scienze	5
Diffinitioni dell'Intelletto sopra le	
parti immutabili	2
Lettere del Barbetta	2
Lettere dell'agricoltura	2
Dei solidi e delle parti	5
di Colonna	5
	50

Di V. S. Honore
Frà Primo

Slika 18: Autografno pismo Frana Staya iz 1766, Državni arhiv u Dubrovniku, RO Gjivanović, 2 (novi niz)

proučavanje dubrovačke rukopisne kulture, koje je jedino siguran temelj bilo kojem tekstološkom pothvatu, ukazuje da se godina 1621. javljala već u prijepisima sačinjenima u sedamnaestom stoljeću. Naime, jedan rukopis *Osmana* koji je bio u Rešetarovu vlasništvu i koji Körbler u svom izdanju pogrešno opisuje kao rukopis s konca osamnaestog stoljeća (danas rukopis T 4198 Slavonske knjižnice u Pragu; **Slika 3**) pisan je istom rukom kao i jedan prijepis Palmotićeve *Danice* također nekoć u Rešetarovu vlasništvu (danas rukopis T 395 Slavonske knjižnice u Pragu; **Slika 4**). Taj prijepis *Danice* nastao je, međutim, u Dubrovniku 1685. godine. Iako je u jednom trenutku bio u posjedu oba rukopisa, Rešetar ovu izrazito važnu vezu nije primijetio, što nam dodatno potvrđuje da se on rukopisima *Osmana* nikada nije ozbiljnije bavio.²⁵ Koliko su Körbler i Rešetar nepouzdana vodiči kroz šumu rukopisnih *Osmana*, najbolje se ogleda u činjenici da i pariški prijepis *Osmana* (Francuska nacionalna knjižnica, Bibliothèque de l' Arsenal, rukopis 8701; **Slika 5**) potječe od iste ruke koja je prepisala dva upravo spomenuta praška rukopisa, a Körbler je, ako se Rešetar dobro sjeća (vidi bilješku 10 iznad), upravo pariški rukopis smatrao jednim od najmlađih.

Ironija je ove zablude u mehaničkom datiranju u tome što ona potječe još od prvog istinskog priređivača Gundulićeva *Osmana*, Ivana Luke Volantića. Körbler Volantića ne citira u vezi s datiranjem rukopisa, ali sigurno je da je svoju teoriju nehotice preuzeo upravo od njega. Volantićev rad na *Osmanu*, koji je smatran većim dijelom zauvijek izgubljenim, Körbleru je bio poznat po odlomcima iz Volantićeva predgovora nikad objavljenom izdanju (donosi ih Francesco Maria Appendini uz talijanski prijevod *Osmana* iz 1827. godine) te po Volantićevu komentaru koji se u Körblerovo vrijeme čuvao u Dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku.²⁶ Kao i Körbler više od stoljeće nakon njega, Volantić se u svom uvodu planiranom no nikad tiskanom izdanju obrušio na Crijevića kao nezalicu te zaključio da svi

br. 89. Iz bilješke na latinskom jeziku koja se nalazi u rukopisu jasno je da ga je knjižnici poklonio Boris Andreides Galitzin godine 1795.

²⁵ Budući da je već od 1929. Rešetarova zbirka u Pragu (vidi Berkopec 1967: 5), a Rešetar kada radi na izdavanju *Osmana* živi u Firenci, može se lakše razumjeti zašto ni rukopise koji su nekoć bili u njegovu vlasništvu Rešetar ne opisuje pobliže. Praški rukopis T 4198 zanimljiv je i stoga što u njemu nalazimo ispravke i dodatke unesene drugom rukom još u osamnaestom stoljeću. Ti su dodaci sigurno u rukopis uneseni prije nego što je on došao u vlasništvo Ivana Salatića; usp. Gundulić 1938: 67 (rukopis R, pod br. 19).

²⁶ Gundulić 1827: 28 i dalje. Kada spominje Volantićeve komentare, Körbler doduše nikad ne kaže gdje se oni čuvaju, što mu Rešetar osobito zamjeri (1938: 133), ali Körbler kaže da se Volantićev prijepis Sorokočevićeve dopune nalazi u Dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku (1938: 92), a na istom su mjestu bili i ostali Volantićevi materijali. Sve je to Rešetar mogao, dakako, i sam saznati da se doista bavio proučavanjem rukopisne predaje *Osmana*. Volantićevi rukopisi vezani uz izdavanje *Osmana* navode se, naime, u popisu rukopisa dominikanskog samostana u Dubrovniku objavljenom još u devetnaestom stoljeću (Vojnović 1896: 26-27), a spominje te materijale u vezi s dominikanskim samostanom na više mjesta i Jensen (1900: 198-199, 233, 241-242). O Volantićevim materijalima, koji se danas ne mogu naći u Dominikanskoj knjižnici, bit će više riječi ispod.

prijepisi koji nose godinu 1621. moraju potjecati iz vremena nakon Crijevićeve *Biblioteke*:

Illud, dice egli, *edidit anno* 1621. Che il Gondola fosse stato insigne poeta, io già lo sapea; ma confesso sinceramente di non aver mai saputo, che fosse nel tempo stesso stato anche profeta; poichè non altrimenti, che per ispirito profetico potea aver composto tanti anni prima, e poi pubblicato [n]el 1621 un poema, che avea per soggetto un fatto seguito del 1622. Nè questo può dirsi errore de' copisti, mentre l' opera del P. Cerva esiste autografa, e leggesi scritto di propria mano quanto è stato qui fedelmente rapportato. Il qual errore sulla sua autorità avea preso qualche piede, giacchè si trovano degli esemplari di questo poema contemporanei al P. Cerva aventi sul frontespizio questo erroneo millesimo.²⁷

»*Osmana* je«, kaže Crijević, »Gundulić izdao 1621. godine.« Da je Gundulić bio slavan pjesnik, to sam već znao; no iskreno priznajem da nisam znao da je istovremeno bio i prorok, jer nikako drugačije osim po proročkom nadahnuću nije mogao toliko godina prije sastaviti, a zatim 1621. godine i objaviti, spjev kojemu je predmet događaj iz 1622. godine. Ne može tu biti riječi ni o pogrešci prepisivača kada Crijevićevo djelo postoji u autografu, a ondje je njegovom rukom godina zapisana baš onako kako se ovdje vjerno navodi. Ta je zabluda zahvaljujući Crijevićevu autoritetu uhvatila maha. Naime, nailazi se na rukopisne primjerke ovog spjeva iz Crijevićeva vremena koji na naslovnom listu imaju ovu pogrešnu godinu.

Ironija je, dakle, u tome što je od sveg Volantićeva rada na *Osmanu* u kasnijem izdavanju najživlja i najutjecajnija ostala upravo ova osamljena no znatna pogreška. Volantić je dobro učinio kad je provjeravao stoji li u Crijevićevu autografu uistinu godina 1621, ali moramo požaliti što nije pomišljao na druge uzroke Crijevićevoj zabludi.²⁸

O Volantićevu radu na priređivanju *Osmana* u objavljenoj literaturi postoji mnoštvo međusobno proturječnih tvrdnja. Već je Appendini zamutio vodu ustvrdivši u svojoj *Gramatici* 1808. godine, objavljenoj netom nakon Volantićeve smrti, da je Volantić na priređivanju Gundulićeva epa radio dvanaest godina, da bi 1827. godine, uz talijansko izdanje *Osmana*, ustvrdio kako je Volantić proveo dvadeset

²⁷ Gundulić 1827: 39. Prijevod koji slijedi je naš, a tako je i u cijeloj raspravi.

²⁸ Crijevićeva godina mogla bi u svom začetku ipak biti rezultat krivog prepisivanja. Iako sada znamo da je on godinu 1621. preuzeo iz postojećih prijepisa *Osmana*, ostaje otvoreno pitanje odakle je ta godina ušla u rukopisnu predaju. Zbog sličnosti brojeva 1 i 7 moguće je zamisliti prepisivačku pogrešku prema kojoj bi godina 1627. bila pretvorena u godinu 1621.

godina priređujući tekst za tisak.²⁹ Körbler pak, zaveden rukopisom koji naziva seminarskim (*S*), danas u Knjižnici Biskupijskog sjemeništa u Dubrovniku pod brojem 28, tvrdi da je Volantić umro ne uspijevši dovršiti prijepis *Osmana* onako kako ga je zamislio. Dokaz je tome, sudi Körbler, u činjenici da je seminarski rukopis donekle pisan Volantićevom rukom, a zatim, i vjerojatno nakon Volantićeve smrti, rukom Ivana Ksavera Altestija (**Slika 6**).³⁰ Rešetaru se ta pretpostavka nije svidjela jer se čitanja seminarskog rukopisa nisu slagala s primjerima iz *Osmana* koje Volantić navodi u svojim komentarima.³¹ Stoga je Rešetar pretpostavio da je seminarski rukopis Volantić počeo prepisivati vrlo rano, kad je tek došao na pomisao da priređuje *Osmana*, ali da je ubrzo shvatio da mu predložak nije pouzdan i da će morati poduzeti ekstenzivniju usporedbu rukopisa. Zato je Volantić, nagađa Rešetar, prestao s prepisivanjem, a prijepis je po nekom drugom predlošku kasnije dovršio Altesti.³²

Problem je s Körblerovom teorijom, a onda i s Rešetarovim primjedbama, taj što seminarski rukopis uopće nije pisan rukom Ivana Luke Volantića.³³ Točno je da je rukopis od str. 243 dopunio Ivan Ksaver Altesti, čija je ruka vrlo prepoznatljiva, te da je on i u prvom dijelu rukopisa naknadno na margini unosio dodatke (vidi na primjer str. 3 rukopisa). No prvi dio rukopisa ne odgovara Volantićevoj ruci. Naprotiv, on odgovara ruci jednog nepoznatog prepisivača iz sredine osamnaestog stoljeća koji je u nekim slučajevima sigurno prepisivao po narudžbi. Naime, u Nacionalnoj znanstvenoj knjižnici u Odesi čuva se pod signaturom 10/4 prijepis *Hekube* i *Posvetilišta Abramova* sačinjen, kako stoji na glavnom naslovnom listu, po zapovijedi Miha Rastića (1716-1768) godine 1757. Prijepis je sačinio upravo ovaj nepoznati prepisivač (**Slika 7**), a da je on od Rastića bio uposlen više puta, vidi se iz toga što njemu pripada i prijepis *Posvetilišta Abramova* u Rastićevu rukopisnom zborniku Držićevih djela koji se čuva u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču pod brojem 13293 (**Slika 8**).³⁴ Isti je prepisivač zaslužan za najvažnije poznate

²⁹ Appendini 1808: XVII; Gundulić 1827: 28. Sve kasnije tvrdnje o tome koliko je godina Volantić proveo priređujući *Osmana* temelje se na ovoj Appendinijevoj kontradikciji.

³⁰ Gundulić 1938: 66.

³¹ Gundulić 1938: 133. Kao što je već istaknuto, Rešetar nije pred sobom imao Volantićeve komentare, nego je sudio prema varijantama koje iz tih komentara donosi Körbler u Gundulić 1919 pod siglom *Volantić*.

³² Stanojević 2002: 97-99 dodatnim usporedbama potvrđuje Rešetarovu pretpostavku o neslaganju varijanata, a Körblera i Rešetara slijedi u tvrdnji da se u rukopisu 28 Knjižnice Biskupijskog sjemeništa u Dubrovniku (Körblerov seminarski rukopis) nalazi Volantićeva ruka. Altestijev dio rukopisa započinje novim sveščićem.

³³ O brkanju Volantićeve ruke s drugim rukama u vezi s prijepisima pjesništva Rajmunda Kunića, vidi Bratičević 2015: 43-69.

³⁴ Vidi Lupić 2016. Kada smo pisali o rukopisima *Hekube*, odeski rukopis još nismo bili u mogućnosti konzultirati te stoga treba ispraviti ono što, slijedeći Daničića (Vetranović 1872: VI), o njemu kažemo u Bratičević i Lupić 2013: 106, bilj. 82. U Daničićevo vrijeme

prijepise dubrovačkih frančezarija, od kojih se tri velika sveska nalaze u Knjižnici Biskupijskog sjemeništa u Dubrovniku (rukopisi 10, 11 i 12), a jedan svezak u Državnom arhivu u Dubrovniku (RO Zore, rukopis VII-1). Tako i te prijepise, o kojima su dosad iznošene različite i ponekad vrlo netočne pretpostavke, možemo datirati u sredinu osamnaestog stoljeća (**Slika 9**).³⁵

U dubrovačkoj Knjižnici Biskupijskog sjemeništa čuva se, međutim, pod brojem 18 jedan drugi prijepis *Osmana* koji ni Kőrbleru ni Rešetaru nije bio poznat, no koji je sasvim sigurno pisan Volantićevom rukom (**Slike 11-13**). Začudo, ovaj

rukopis je bio u Slavenskoj knjižnici u Odesi; danas je on u Nacionalnoj znanstvenoj knjižnici u Odesi, gdje se nalaze i druga dva odeska rukopisa *Hekube* (Daničić ih navodi kao rukopise 87 i 89 Sveučilišne knjižnice u Odesi). Rukopis 10/4 pisan je sav rukom ovog nepoznatog prepisivača, uključujući i glavni naslovni list: »TRAGEDIE, i COMEDIE / PO D. MAVRU VETRANI / CIAVCICHJU / Kaludjeru, i Opatu Melitenskomu / raspaersciane po Dubrovniku / A skupjene, pripisane, i slofcene u ovo Libro / po šapoviedi / Gos. MIHA GIONA RESTI / VLASTELINU DUBROV:U / Ljetta Gospodinova 1757.« Rastićevom pak rukom napisana je samo bilješka na prvom, nenumeriranom listu kodeksa: »Tragedie i Comedie / Po D. Mavru Ciaucichiu / Libretti 28«. Ispod toga nacrtao je Rastić jedan romb, a onda dopisao »incirca / 1540«, što je zatim popravljeno u »1530«. Rastić je inače svojom rukom prepisao i *Osmana*, a taj je rukopis početkom dvadesetog stoljeća bio u vlasništvu »g. Vicka Luxio, poštarskog kontrolora u Dubrovniku« (Banović 1922: 106). Nije nam poznato gdje se taj rukopis nalazi danas. Niti rukopis niti ova ranija vijest o njemu ne spominju se u Kőrblerovu i Rešetarovu izdanju.

³⁵ Polazeći od vijesti u Vojnović 1896, o prijepisima preradbi Molièrea u Knjižnici Biskupijskog sjemeništa javlja Matić 1904: 69, koji samo kaže da oni pripadaju osamnaestom stoljeću jer je na jednom svesku drugom rukom zapisano »Slano li 16 9mbre 1799«; vidi i Matić 1906. U izdanju koje je za Stare pisce hrvatske priredio Mirko Deanović tvrdi se da ovi prijepisi (on ih sve zajedno označuje kao rukopis A) datiraju iz druge polovice osamnaestog stoljeća (Deanović 1972: 16, 27-28). Iako navodi da osim tri sveska u Knjižnici Biskupijskog sjemeništa postoje još dva sveska u Državnom arhivu u Dubrovniku, Deanović ne kaže gdje bi u Arhivu ta dva sveska bila. Mi smo zasad u Državnom arhivu u Dubrovniku od te zbirke locirali samo jedan svezak, i to u ostavštini Luka Zore (rukopis VII-1). Deanovićevo datiranje zasniva se najvećim dijelom na vodenom znaku koji nalazi na papiru, ali već iz onoga što on navodi vidi se da se taj vodeni znak javlja i u prvoj polovici osamnaestog stoljeća (1972: 28, bilj. 4). U novije je vrijeme Bojan Đorđević zasnovao čitavu teoriju o autorstvu dubrovačkih frančezarija na temelju navodnog prepoznavanja prepisivača ovih svezaka (ne kaže nam Đorđević koliko je on svezaka našao niti gdje bi bili). Naime, Đorđević tvrdi da višesveščani prijepis o kojem je ovdje riječ potječe od Toma Tudiševića, a zatim zaključuje: »Ne može biti nikakve sumnje da se u ovaj zamašan prepisivački poduhvat Tomo Tudišević upustio zato što je 'potajni i isprazni tomačitelj Dubrovčanin' bio njegov brat Marin Tudišević« (Đorđević 2011: 79). Mi smo rukopis Toma Tudiševića (vidi njegova pisma u Državnom arhivu u Dubrovniku, Diplomata et acta saec. XVIII, 186-11, 58 [5. kolovoza 1777] i 106 [21. listopada 1790]) usporedili s navedenim prijepisima frančezarija te smo uvjereni da on s njima nema nikakve veze (**Slika 10**). Đorđevićeva pogreška već se, međutim, uvukla u druge publikacije; vidi Vekarić 2015: 256.

se rukopis dosad uopće nije spominjao, čak ni u najranijem izvještaju o sadržaju rukopisne zbirke u kojoj se nalazi.³⁶ Volantićev je prijepis osobito zanimljiv zato što na naslovnom listu nosi godinu 1797. te što sadrži uvod koji je Volantić napisao za tiskano izdanje, uključujući i opis rada na rukopisnoj tradiciji *Osmana* te probleme s kojima se suočavao kao priređivač. Taj uvod odgovara citatima koje donosi Appendini uz talijansko izdanje *Osmana* 1827. godine, samo je jasno po pojedinim razlikama da je Appendini pred sobom imao dorađenu i neznatno proširenu verziju Volantićeva uvoda. Moramo svejedno zaključiti da je već 1797. godine, više od deset godina prije smrti, Volantić dovršio većinu posla na zamišljenom izdanju Gundulićeva djela. Tome u prilog idu i drugi, novi podaci koje smo o ovom pitanju uspjeli prikupiti i koje ćemo ovdje, uz ono što je već poznato, nastojati pregledno prikazati.

*

Već oko godine 1795. Bernard Džamanjić u svojim latinskim poslasticama piče Pijerka Sorkočevića da dopuni Gundulićevo krnje djelo, dok Volantića pita kada će od njega priređeni *Osman* ugledati svjetlo dana te hoće li biti očišćen od mrlja što starine, što ruku neukih prepisivača.³⁷ U prosincu 1797. godine piše pak Antun Krša Ivanu Bizzaru kako vjeruje da će se *Osman* uskoro tiskati, i to uz Sorkočevićeve dopune i Volantićeve učene bilješke.³⁸ Nekoliko mjeseci kasnije, u ožujku 1798, u pismu Iacopu Coletiju sam Volantić spominje da je pri kraju s priređivanjem *Osmana* te Coletija tek moli za pomoć oko jedne neriješene povijesne bilješke.³⁹ Poslije 1798. nema daljnjih vijesti o *Osmanu*, nego znamo samo da se

³⁶ Usp. Vojnović 1896. Na početku rukopisa broj 18 stoji: »Spada na knjižnicu sjemeništa Dubrovačkoga. Dar Presvijetloga Biskupa Dubrovačkoga Mata viteza Vodopića 1 kolovoza 1892.« Iz ovog bi natpisa proizlazilo da je rukopis već bio na svom mjestu kada je Vojnović izrađivao navedeni popis, ali moguće je i da je on u zbirku stigao tek nakon što ju je proučio Vojnović. Naime, Vojnovićeva radnja čitana je u Akademiji već 1893. godine te odmah bila prihvaćena i za tisak (vidi *Ljetopis JAZU* 8 [1893]: 19-20). Vojnović, treba i to reći, spominje samo rukopise koji mu se čine važnijima, no nije vjerojatno da bi spomenuo jednog *Osmana* (danas rukopis broj 28, krivo pripisan Volantiću), a ne drugoga (danas rukopis broj 18, Volantićev prijepis). Na kraju rukopisa broj 18 nalazi se bilješka olovkom koja glasi: »Vjerojatno primjerak (MS) Volantića sa popunidbom početka *Osmana* prema MS Z (Zmajevića).« Budući da se bilješka referira na sigle iz Körblerova izdanja, sigurno je zapisana nakon njega. Rukopis je dobio sadašnji uvez vjerojatno u drugoj polovici devetnaestog stoljeća jer je autorovo ime na hrptu otisnuto novijom grafijom (*Gundulić*), ali sigurno prije bilješke iz 1892. jer se ona javlja na uveznim listovima. Rukopis se kao Volantićev usput spominje u Bratičević 2015: 66, bilj. 59 u vezi s Volantićevim radom na izdavanju Kunića.

³⁷ Džamanjić [s. a.]: 52-55; Ravlić 1956: 705; Pavešković 1997: 273.

³⁸ Muljačić 1963: 16.

³⁹ Museo Correr, Venecija, Biblioteca Cicogna, 3202, korespondencija Iacopa Coletija: Volanti, Giovanni Luca, pismo br. 51, pisano u Dubrovniku 20. ožujka 1798.

Volantić razbolio te zbog toga bio u Napulju do sredine 1799.⁴⁰ U listopadu 1801. umire dubrovački tiskar Andrija Trevisan te Dubrovnik sljedeću tiskaru nema do sredine 1802.⁴¹ Kada nova, Martecchinijeva tiskara počne s radom, ona je zauzeta tiskanjem Appendinijevih *Notizie*, a iz pisama Antuna Krše saznajemo da zbog Appendinijevih djela sve drugo čeka na tiskanje.⁴² Sam Appendini, pak, u drugom svesku svojih *Notizie* objavljenom 1803. godine najavljuje da će Volantićevo izdanje *Osmana* biti objavljeno uskoro, i to s dopunama Pijerka Sorokočevića.⁴³ Iste godine Antonio Martecchini odlazi u Italiju kako bi nabavio nova slova za svoju tiskaru, što Urbano Appendini, mlađi brat Francesca Marije, opjevava u elegiji *Cum ex senatus consulto novae formae pro publico typographio anno 1803. comparatae sunt*. On se u toj pjesmi veseli što će Dubrovčani konačno dočekati tiskanog Gundulića.⁴⁴ U kalendaru za 1804. godinu (tiskanu 1803. godine) sam Martecchini javlja da namjerava objaviti *Osmana* na dobrobit svojih čitatelja, a da će o svemu podrobnije izvijestiti u posebno tiskanom proglasu.⁴⁵ No usprkos Martecchinijevoj najavi proglašenja koji bi na pravi način najavio izdanje, Volantićev se *Osman* nije pojavio. Već godine 1804. do Volantića iz Rima stiže nesređena rukopisna ostavština Rajmunda Kunića, kojom se on detaljno bavi u namjeri da objavi izdanje Kunićevih stihova. Iako je i za to izdanje napisao predgovor pa čak i tiskarovo obraćanje čitatelju, ni ono nije nikad objavljeno.⁴⁶

Iz Volantićeva pisma Iacopu Coletiju pisana 4. studenoga 1807. dobivamo veoma tužnu sliku zadnjih mjeseci njegovog života. On javlja Coletiju da je Dubrovnik pod francuskom opsadom. Kuća u kojoj Volantić živi šest je puta pogođena topovima, ali nitko od dvadeset i jednog stanara nije stradao. On je svejedno posve utučan, a kad bi znao da bi negdje našao posao, pa bio to i posao običnog sluga, ne bi dvojio o napuštanju domovine.⁴⁷ Za nekoga tko je bio na dugogodišnjoj visokoj

⁴⁰ Biblioteca Cicogna, 3202, Volantić Coletiju, 6. kolovoza 1799 (pismo br. 52); Biblioteca Cicogna, 3201, korespondencija Iacopa Coletija: Bassich, Pietro, pisma od 30. srpnja 1798, 23. veljače 1799. i 2. lipnja 1799.

⁴¹ Muljačić 1966: 312-314.

⁴² Državni arhiv u Dubrovniku, RO Bizzaro, AB2, pismo br. 90; Arsić 2005: 31. Volantićeva korespondencija s Coletijem obiluje spomenima Appendinijeva djela dok ono prolazi kroz tisak, a jasno je da Volantić o njemu nema osobito visoko mišljenje. Tako u pismu od 4. kolovoza 1801. (pismo br. 95) kaže u vezi s objavljenom najavom izdanja: »Dal prospetto, che ha publicato, sembra, che tutta l'opera dovrà essere un'ammasso delle più vili e nauseose adulazioni.« Dana 20. travnja 1804. (pismo br. 83), nakon objave drugog sveska Appendinijeva djela, piše: »L'opera avrebbe forse potuto avere qualche merito, se l'Autore non avesse avuto l'abilità di renderla spregevole con le insulse inezie, e con le vili adulazioni, delle quali l'ha riempita.«

⁴³ Appendini 1802-1803, II: 265. Tu vijest potvrđuje Tomo Krša u pismu Ivanu Bizzaru iz travnja 1803. godine; Muljačić 1963: 18.

⁴⁴ Appendini 1811: 26; Kasumović 1908: 16; Muljačić 1966: 314.

⁴⁵ Martecchini 1803: 3-4. Usp. Gundulić 1938: 83, bilj. 35; Arsić 2005: 45.

⁴⁶ Podrobnije o Volantićevu priređivanju Kunića vidi u Bratičević 2015.

⁴⁷ Volantić Coletiju, pismo br. 99.

službi notara i podtajnika Dubrovačke Republike to su velike i teške riječi. Već 19. ožujka 1808, shrvan bolešću, Volantić sastavlja svoju oporuku, a umire četiri dana kasnije, u šezdesetoj godini života. Svu svoju imovinu, bez iznimke, ostavlja Sebastijanu Marinoviću, kojega u oporuci opisuje kao ljubljenoga prijatelja (»il mio diletissimo amico«).⁴⁸

Volantićevom smrti, međutim, ne nestaje i njegovo djelo. Budući da se u Dubrovniku za Volantićev rad na *Osmanu* i te kako znalo, bilo kakvo ozbiljnije izdanje tog epa teško se moglo zamisliti bez Volantićeve ostavštine. Nakon gotovo dva stoljeća života u rukopisu nije se *Osman* mogao tek tako, na temelju kakva god prijepisa, dati na svijet.⁴⁹ Upravo je zbog toga vrijedno znati što se točno s Volantićevom ostavštinom dogodilo, u kojoj je mjeri ona iskorištena u prvom tiskanom izdanju Gundulićeva spjeva te sadrži li ona stvari koje bi budući kritički priređivač *Osmana* trebao uzeti u obzir. Podaci koji bi omogućili odgovore na ta pitanja raspršeni su što po raznim tiskovinama, što po vrlo raznorodnim rukopisnim svjedocima. Svejedno, do nekih je odgovora ipak moguće doći, a oni su u dobroj mjeri ovisni o procjeni uloge koju je u vezi s Volantićevom rukopisnom ostavštinom odigrao Francesco Maria Appendini.

⁴⁸ Volantićeva oporuka čuva se u Državnom arhivu u Dubrovniku, *Miscellanea saec. XIX*; prijepis u istom arhivu, *Testamenta notariae* (10.1), 90, 195v-196r.

⁴⁹ Na temelju samo jednog rukopisa *Osmana* je na svijet dao Jevta Popović u prvom ćirilichkom izdanju ovog djela iz 1827. godine (vidi Kolendić 1905), a tako bi ga bio objavio i Antun Mihanović da je uspio provesti naum opisan u proglasu tiskanom u Padovi na latinskom i hrvatskom jeziku 1818. godine, gdje se spominje samo jedan rukopis *Osmana* (primjerak Mihanovićeva proglasa nalazi se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, R II C-8°-76; objavljen je i u *Građi za povijest književnosti hrvatske* 12 [1933]: 130-132). No i Popović i Mihanović bili su daleko od Dubrovnika, pa su zato *Osmanu* mogli pristupati znatno ležernije nego oni koji su znali da postoje različiti, u tekstu neujednačeni prijepisi. Za djelomično tiskano izdanje *Osmana*, poduzeto u Dubrovniku sigurno prije 1818. godine (vidi Gundulić 1938: 84-86), također se može uzeti da je pripremano na temelju jednog rukopisa, a možda upravo u toj činjenici treba tražiti razlog zbog kojega je tiskanje obustavljeno. Stanojević (2002: 109) tvrdi da je predložak ovom nepotpunom izdanju bio rukopis koji Körbler opisuje pod siglom *D*, tj. dominikanski, no to neće biti točno. Naime, varijante u izdanju i u dominikanskom rukopisu ne slažu se sasvim, a neslaganja je nemoguće protumačiti kao slučajne omaške. Körbler spominje dva sačuvana primjerka ovog ranog pokušaja tiskanja *Osmana*: jedan u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, drugi u Arhivu Male braće u Dubrovniku. Njima treba dodati i primjerak koji se čuva u Zbirci Baltazara Bogišića u Cavtatu pod signaturom C-III-2/19. On je posebno zanimljiv jer je starija ruka, mi bismo rekli iz prve polovice devetnaestog stoljeća, na početku olovkom zapisala »Stampato dalli Stulli a Ragusa coi proprj Tipi«. Taj zapis ide u prilog dokazivanju Ivana Broza (1891) da je za tisak bio odgovoran Petar Stulli, koji se, prema pričanju njegove kćeri (majke Pera Budmanija), na tome poslu mučio sa svoja dva brata. Brozu je bio poznat jedino primjerak iz Arhiva Male braće u Dubrovniku.

*

Iste godine kada umire Volantić objavljuje Appendini svoju *Gramatiku ilirskoga jezika*. Govoreći u predgovoru o onima koji su mu pomogli u radu, osvrće se i na Volantića, za kojega javlja da je preminuo prije pet mjeseci, nedugo nakon što ga je Appendini upoznao i prije nego što mu je Volantić mogao dati svoj sud o njegovoj gramatici. Appendini hvali Volantićevo poznavanje hrvatskoga jezika kao i njegov priređivački rad, a kao primjer između ostaloga navodi Volantićev rad na tekstu *Osmana* te spominje bilješke koje je Volantić sastavio za izdanje tog djela. Te bilješke, piše dalje Appendini, obuhvaćaju četrdeset listova Volantićeva rukopisa, koji je nakon Volantićeve smrti naslijedio Sebastijan Marinović.⁵⁰

Pripremajući dvadesetak godina poslije uvodni ogled za izdanje Jakšićeva talijanskog prijevoda *Osmana*, Appendini u jednoj bilješci opet spominje Volantićev rukopis, ali ovaj put javlja da je rukopis u njegovu vlasništvu, da ga je skupo platio te da ga sada dopunjava kako bi ga, može se pretpostaviti, dao objaviti. No iako se ta Appendinijeva bilješka nalazi u rukopisu koji predleži tiskanom predgovoru, ona je ondje prekrivena te nije ni dospjela u tisak.⁵¹ Dospjela je ona, međutim, u tisak u nešto skraćenu obliku nekoliko godina kasnije. Naime, u djelu *De vita et scriptis Bernardi Zamagnae*, koje Appendini objavljuje 1830. godine u Zadru, spominje on opet Volantićev dotjerani rukopis *Osmana*. Ustvrdivši da je Volantić svoj rukopis dotjerao zahvaljujući usporedbi velikog broja prijepisa, Appendini u bilješci dodaje kako je Volantićev rukopis sada u njegovu vlasništvu te kako ga je skupo platio.⁵²

⁵⁰ Appendini 1808: XVII.

⁵¹ Državni arhiv u Dubrovniku, Memoriae, 7, str. 32. Bilješku u cijelosti navodi Stanojević 2002: 108, bilj. 52, s time da njegovo *ad esemplare* treba popraviti u *od esemplare*. Appendinijeva bilješka bila je zamišljena da ide uz Volantićev spomen vlastitoga rada na usporedbi rukopisa i uspostavi kritičkog teksta (prema kraju paragrafa koji počinje riječima »L'unico mezzo pertanto...« u Gundulić 1827: 30). Stanojević ovaj rukopis opisuje kao Appendinijev autograf, ali autografske su samo Appendinijeve naknadne intervencije u prijepis koji je za njega očito napravio netko drugi (ruka nam se čini najslbližnja ruci Mateja Kapora, za koju vidi njegovo pismo Appendiniju od 16. veljače 1823, Državni arhiv u Dubrovniku, RO Giorgi, IIIa, korespondencija F. M. Appendinija, II, 41). Kako se može zaključiti prema pečatu, ovaj je prijepis službeni cenzor odobrio za tiskanje. Spomenuta križana bilješka predstavlja najveću razliku između tiskanog teksta i ovog rukopisa, ali treba spomenuti da su neke važnije izmjene unesene i u dio koji se odnosi na Bašičeve prijepise dubrovačke književnosti. U rukopisu se kaže (str. 30) da ta zbirka obuhvaća 24 sveska, dok u tiskanom izdanju na tom mjestu stoji 22 sveska. U istom odlomku u rukopisu uopće nema podatka da je tu zbirku otkupio Martecchini i da je namjerava objaviti, odnosno nema sljedećeg dijela: »raccolta acquistata dallo Stampatore Librajto Antonio Martecchini ad oggetto di darla fra breve alla luce col titolo di Parnasso« (Gundulić 1827: 33, bilj. 1).

⁵² Appendini 1830: 58: »Hic codex Illyricus penes nos hodie servatur pretio adeptus.«

Kako je Appendini došao do Volantićeva rukopisa *Osmana*?⁵³ Jedna rukopisna bilješka Ivana Bizzara (1782-1833) potvrđuje ono što nalazimo u Volantićevoj oporuci i u Appendinijevoj *Gramatici*, naime da je Volantić svoju knjižnicu ostavio Sebastijanu Marinoviću. No Bizzaro ide dalje te javlja da su nakon Marinovićeve smrti (umro je 1821) njegovi nasljednici »kriomice malo-pomalo rasprodali sve njegove knjige«. ⁵⁴ Appendini je, dakle, do Volantićeva *Osmana* mogao doći zahvaljujući upravo tom potajnom rasprodavanju Volantićeve rukopisne ostavštine. Kasniju sudbinu Volantićeva *Osmana* jednako živopisno prikazuje Inocent Čulić u pismima upućenima Francescu Carrari nakon Appendinijeve smrti (umro je u siječnju 1837). Čulić se osobito ljuti što je Appendini svoje knjige i rukopise ostavio nečaku umjesto da ih ostavi sjemeništu. ⁵⁵ Dok nasljednici tvrde da je Appendinijeva ostavština nestala bestraga, Čulić se zlobno pita nije li ju možda sam Appendini bio poslao u Rim kako bi je darovao kakvu moćniku i tako se dokopao biskupske mitre. ⁵⁶ Konačno, Čulić javlja da je sve Volantićeve rukopise u jednom velikom sanduku otkupio od Sebastijana Marinovića upravo Appendini. ⁵⁷ Tako je, ako hoćemo više vjerovati Čuliću nego Bizzaru, Appendini do Volantićeva *Osmana* došao ne potajice, preko Marinovićevih nasljednika, nego ga je kupio izravno od Marinovića, kojega je Vlaho Stulli inače opisao kao »glupog i rasipnog neznalicu«. ⁵⁸

⁵³ Paragraf koji slijedi temelji se na Bratičević 2015: 59 i dalje.

⁵⁴ Zbirka Bizzaro u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, rukopis D. a. 7; Pantić 1962: 565-566. Bizzarova bilješka nalazi se u rukopisu koji sadržava autograf *Besjeda duhovnih* Bernarda Zuzorića (1683-1762), na temelju kojega je Volantić priredio tiskano izdanje (objavljeno u Dubrovniku 1793. godine). Kako priopćava Bizzaro, rukopis je od Marinovićevih nasljednika otkupio Rafo Radelja, a Bizzaro ga je nabavio na dražbi nakon Radeljine smrti. Pantić točno primjećuje da je *ex libris* pisan Radeljinom rukom, ali krivo tvrdi da su i naknadni dodaci pisani Radeljinom rukom. Oni su pisani, kako bismo i očekivali, Volantićevom rukom (Bratičević 2015: 63-64). Eto nam još jednog primjera neprepoznavanja Volantićeve ruke, i to od dugogodišnjeg proučavatelja dubrovačke rukopisne baštine.

⁵⁵ Arheološki muzej u Splitu, AFC, 5. Pisma Carrari, I. Čulić, 5. ožujka 1842.

⁵⁶ Čulić Carrari, 19. travnja 1842.

⁵⁷ Čulić Carrari, 16. svibnja 1842. U ranijem pismu Carrari (22. rujna 1837), nedugo nakon Appendinijeve smrti, Čulić je spomenuo da i sam u vlasništvu ima neke Volantićeve autografe: »La mia raccolta di libri nazionali, cioè Dalmatini-Ragusei-Bocchesi (ve ne sono alcuni pochi Bosnesi e Croati) avrà tre milla opuscoli incirca: tra questi non v'entrano le bolle pontificie, e i decreti pubblici ommessi nell' Illirico Sacro. La quinta parte della raccolta è composta de' manoscritti, e tra questi autografi alcuni di padri Ab. Giorgi, Serafino Cerva, Raimondo Cunich, Sebastiano Dolci, e di Gian-Luca Volanti, non che di qualchaltro.«

⁵⁸ Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, R 3419, str. 1: »Così il Volanti Gio. Luca ebbe per erede uno stupido, e proventuoso ignorante.« Za identifikaciju ruke Vlaho Stullija vidi Bratičević 2015: 69.

Još neki dosad neobjavljeni i nespominjani materijali ukazuju na to da je u pravu ipak bio Čulić. U Dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku među nizom autografa Appendinijevih djela nalazi se i njegov nacrt za ogled o Gunduliću objavljen uz talijanski prijevod *Osmana* iz 1827. Riječ je o vjerojatno najranijoj verziji Appendinijeva ogleda jer je tekst pisan vrlo brzo, pun je ispravaka i dodataka, a jasno je i iz načina na koji je križan da su dijelovi iz ovog rukopisa poslužili za neki kasniji, potpuniji nacrt. Nama je zanimljiv dio u kojem se spominje Volantić jer u njemu nailazimo na podatke koji nisu dospjeli u tisak. Appendini govori o rukopisu Volantićeva *Osmana* koji je on kupio izravno od Volantićeva nasljednika. Znakovito je da je riječ *unico* koja opisuje Volantićev rukopis Appendini dodao naknadno, iznad retka. Appendini je dakle mislio da je došao u posjed *jedino* svjedoka Volantićeva rada na *Osmanu*.⁵⁹ To se dogodilo, prema jednom poprilično nepouzdanom kasnijem pričanju, nekoliko godina nakon Volantićeve smrti. Navodno su u Dubrovniku kružile glasine da je Volantićev rukopis kupio nekakav stranac, koji je k tome bio laik, a ne svećenik. No nije se znalo tko bi to bio.⁶⁰

Vjerojatnije je, međutim, da je Appendini (koji je bio stranac, ali nije bio laik) Volantićev rukopis nabavio već do konca 1808. godine, nedugo po njegovu spomenu u svojoj *Gramatici ilirskoga jezika*. Naime, u Appendinijevoj korespondenciji koja se danas čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku nalazi se pismo koje Frano Morandi (1748-1826) iz Kotora upućuje Appendiniju 14. studenog 1808. godine. U tome pismu Morandi ponavlja molbu iz prošloga pisma, koje Appendini vjerojatno nije primio, da ga upiše među pretplatnike na izdanje *Osmana*. Činjenica da je molba upućena na Appendinija navodi na pomisao da je koncem 1808. godine on na neki način bio uključen u planiranje izdanja *Osmana*. To bi pak imalo smisla samo ukoliko je Volantićev *Osman* tada već bio u Appendinijevim rukama.⁶¹

⁵⁹ Rukopis se u Dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku nalazi pod signaturom 34-VII-14/2. Mjesto o kojem je ovdje riječ izvorno glasi ovako: »l'intiera prefazione da lui fatta, e premessa davanti all'unico manoscritto di suo pugno, che aveva destinato alla stampa, e che noi abbiamo comprato dal suo erede«.

⁶⁰ Marković 1828: 5. O Markovićevoj vjerodostojnosti bit će više riječi ispod.

⁶¹ »Dietro al ricevimento di sua risposta riserbavami a pregarla ad associarmi nell'Edizione dell'Osmanide, nonchè d'inoltrarmi una copia della Grammatica Illirica, ch'Ella stava componendo; ma la pred:^a mia andò smarrita, o le sue troppe occupazioni non mi diedero il vantaggio di ottenere questa bramata risposta«; Državni arhiv u Dubrovniku, RO Giorgi, III-a, korespondencija F. M. Appendinija, I, 36. Morandi nam je zanimljiv i zbog toga što smo ga uspjeli povezati s jednim rukopisom *Osmana*. Naime, rukopis R 3197 u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (opisan pod brojem 21 u Gundulić 1938: 68) bio je nekad u Morandijevu vlasništvu jer su upravo njegovom rukom na listiću umetnutom na početku rukopisa ispisane četiri kitice koje se vežu uz takozvanu Zmajevićevu redakciju *Osmana* (o toj redakciji vidi Gundulić 1938: 58). Zanimljivo je da sličnu situaciju nalazimo u rukopisu Arhiva HAZU I. b. 62 (Petar Kanavelić, *Muka Isukrstova*), koji je također bio u Morandijevu vlasništvu i kojem on opet na početku dodaje svojom rukom pisane materijale. U oba slučaja ti stariji rukopisi koje na ovaj način Morandi upotpunjava pisani su jednom te istom rukom, što bi moglo značiti da potječu iz Boke. Na Morandija se ukratko osvrće

Nekoliko stvari ostaje nejasno. Prvo, nije jasno ima li s tim planiranim izdanjem ikakve veze i Pijerko Sorkočević, dopunitelj *Osmana*, koji je s Volantićem surađivao te i nakon Volantićeve smrti vjerojatno nastojao izdati *Osmana*.⁶² Drugo, nije jasno zašto Appendini nije, bilo samostalno bilo u suradnji sa Sorkočevićem, objavio *Osmana* ako je već od 1808. godine u svom vlasništvu imao Volantićev dragocjeni rukopis. Jakša Ravlić pretpostavlja da je Appendini o posjedovanju Volantićeve ostavštine mudro šutio »ne želeći dirati u rukopis *Osmana* na jeziku koji je on tek učio«, odnosno da je »bio vrlo slavohlepan, pa je sebi htio sačuvati privilegij, da sam priredi I. izdanje *Osmana* na hrvatskome, iako nije perfektno vladao našim jezikom«. ⁶³ Još je teže objasniti zašto Martecchini, koji se za objavljivanje *Osmana* zauzimao još od svog dolaska u Dubrovnik početkom devetnaestog stoljeća, ne uspijeva svoju namisao ostvariti sve do 1826. godine, kada iz njegove tiskare izlazi trotomno izdanje u priredbi fra Ambroza Markovića, koji s prethodnim pokušajima objavljivanja *Osmana* nije imao nikakve veze. Sudeći prema preživjelim arhivskim materijalima, Martecchini se *Osmanu* vraća tek 1821. godine, kada vlastima u Dubrovniku, Zadru i Beču upućuje zahtjev da mu se dopusti tiskanje Gundulićeva *Osmana* koje je priredio fra Ambroz Marković. ⁶⁴ No taj povratak *Osmanu* značio je i povratak Volantiću jer je Marković, čini se, do nekih Volantićevih materijala ipak došao.

Ali kako je Marković mogao doći do Volantićevih materijala ako je njih već po Volantićevoj smrti otkupio Appendini i ako su oni uistinu postojali u samo jednom jedinom rukopisu? I u kojoj je mjeri točna Appendinijeva optužba da je Marković u svom izdanju *Osmana* jednostavno preuzeo Volantićev rad prikazavši ga kao svoj?⁶⁵ Ravlić, koji se tim pitanjem najviše i najobavještenije bavio, zaključuje da je Marković nedužan, a da je Appendini »kriv zbog omalovažavanja jednog kulturnog radnika, zbog indirektnog ili direktnog klevetanja čovjeka koji je priredio *Osmana*

Pantić 1990: 246-247, ali ne povezuje ga sa spomenutim rukopisima. Morandijevu ruku točno prepoznaje Gracija Brajković u rukopisu II. b. 12 Arhiva HAZU u Zagrebu (Brajković 1982: 127).

⁶² Körbler je smatrao (Gundulić 1938: 85-86) da je djelomično tiskano izdanje *Osmana*, koje nema naslovnog lista i obuhvaća samo nepotpunih prvih šest pjevanja, svjedok upravo Sorkočevićeva rada na *Osmanu*. Drugi tu pretpostavku odbacuju, o čemu vidi Stanojević 2002: 109 te bilješku 49 iznad. Ovdje nam nije važno je li Sorkočević imao veze s tim nepotpunim izdanjem, nego je li imao veze s nekim planiranim izdanjem oko 1808. godine, nakon Volantićeve smrti. Prema Sorkočevićevim autografima koji su se uz neke Volantićeve materijale čuvali u Dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku Körbler je objavio Sorkočevićevu stihovanu poslanicu upućenu Bernardu Džamanjiću (Gundulić 1919; Rešetar je tu poslanicu izbacio iz Gundulić 1938). Sorkočevićev nepotpuni predgovor izdanju Körbler nije izdao.

⁶³ Ravlić 1962: 312; Ravlić 1960: 126.

⁶⁴ Ravlić 1956: 707. Opširnije o cenzuri prvog izdanja u Ravlić 1960. Markovićev predgovor objavljenom izdanju datiran je 19. srpnja 1821.

⁶⁵ Gundulić 1827: 28.

što je bolje mogao«. ⁶⁶ Naš je zaključak nešto drugačiji. Iako se slažemo s Ravličem da je Marković svoj posao obavio kako je najbolje znao i da dijelom zaslužuje pohvalu, pokazat ćemo da je Markovićev dug Volantiću ipak puno veći nego što Marković priznaje. No umjesto da krivimo Markovića za namjernu i neoprostivu krađu, nastojat ćemo pokazati da se on zapravo našao u neobranu grožđu jer je svoje bavljenje *Osmanom* započeo ne misleći nužno da će njegov rad biti izložen svekolikom sudu javnosti.

*

Glavni je izvor saznanja o Markovićevu radu na *Osmanu* svakako izdanje koje je ispod Martecchinijeve preše izišlo u tri sveska 1826. godine. Jasno je, međutim, iz nadnevka koji nalazimo na kraju Markovićeve obraćanja slovinskomu štioću da je njegov posao bio završen već 1821. godine, a istraživanja Jakše Ravlića u zadarskom arhivu pokazala su da je od 1821. pa sve do 1825. Markovićev *Osman* prolazio kroz mučni postupak austrijske cenzure. Jedna od posljedica tog postupka bilo je i izbacivanje iz Markovićeve uvoda politički obojenog odlomka u kojem se na vrlo kritičan način govori o pokoravanju Dubrovnika od Francuza. Kako se može saznati iz jednog Markovićeve autografa koji se sačuvao u Arhivu Male braće u Dubrovniku, dotični odlomak spominje »prije ko i kletu došastje vuhvene i izdajne Napuleonove vojnice u naš neobzorni grad Dubrovnik, u koji pod laživijem obličjom prijateljstva uljeze na 27. svibnja (*Maggio*) godišta 1806. i u njemu se ugnijezdi i uzdrža tja do 27. siječnja (*Gennaro*) godišta 1814«. Upravo u to vrijeme pala je, piše dalje Marković u cenzuriranom dijelu svog uvoda, i Volantićeva nesmiljena smrt, a Volantićev rukopis Gundulićeve poeme tako lijepo i bogato opremljen za tisak »upade ne znam istinito u čije, kakve li ruke, nu kako se sumnji lasno u inostranske, ter se zato poče gubit ufanje da ne bi ona veće ikada u toj lijepoj napravi slovinskomu se narodu očitovala«. ⁶⁷ Sve se to dogodilo,

⁶⁶ Ravlič 1962: 323.

⁶⁷ Ravlič 1960: 131; Arhiv Male braće, Dubrovnik, rukopis 206, str. X-XI. Grafiču smo u ovom i svim sljedećim navodima iz rukopisa i starih izdanja na hrvatskom jeziku modernizirali. Na tragove Markovićeve rada na *Osmanu* nailazi se i u drugim rukopisima. Tako se među papirima u rukopisu 1258 Arhiva Male braće u Dubrovniku nalazi nekoliko listova pisanih Markovićevom rukom koji sadrže bilješke za *Osmana*, a za rukopis *Osmana* koji se danas čuva u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti pod brojem 321 ustanovili smo da je također pisan Markovićevom rukom, što taj rukopis smješta u devetnaesto, a ne u osamnaesto stoljeće, kako se dosad mislilo (usp. Gundulić 1938: 81). Rukopisu 321 Arhiva SANU nedostaju početak i kraj, pa tako i Markovićevo obraćanje slovinskomu štioću, ako je ono u njemu uopće bilo. Naime, kako smo usporedbom uspjeli ustanoviti, rukopis 206 Arhiva Male braće nastao je nakon rukopisa 321 Arhiva SANU jer uključuje dodatne materijale te je sadržajno bliži onome što na koncu nalazimo u tiskanom izdanju iz 1826. Identificirali smo i Markovićeve prijepise drugih Gundulićevih djela koja je on izdao: Arhiv Male braće u Dubrovniku, rukopis 123 (*Arijadna*); Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, R 4283 (*Dijana, Armida*).

javlja Marković, »nakon malo vremena iza smrti ovoga neprimjernoga čovjeka«, što se slaže s pretpostavkom da je Volantićev *Osman* već 1808. godine dospio u Appendinijeve ruke.⁶⁸

Upravo, dakle, u padu Volantićeva *Osmana* u tuđinske ruke treba tražiti početak Markovićeve domoljubno usmjerena nastojanja da se od dotad učinjenog posla spasi što se spasiti može. U tiskanom dijelu svog uvoda Marković pripovijeda kako je došao na pomisao da priredi ovo slavno djelo i što je od toga posla bilo napravljeno prije njegova vremena. Krajem osamnaestog stoljeća, piše on, Ivan Luka Volantić i Pijerko Sorkočević udružili su se u namjeri da se ispravljeni tekst *Osmana* izda tiskom. Sorkočevićeva zadaća bila je nadomjestiti izgubljena pjevanja prema Volantićevim napucima, temeljenima na njegovim povijesnim istraživanjima, te za svako pjevanje sastaviti šest stihova u kojima se ukratko najavljuje radnja. Sam je Volantić, pak, za Gundulićevu pjesan sastavio objasnidbene bilješke na talijanskom jeziku kojima, navodi Marković, on »razumno izreče svekolike one stvari koje se u njoj činjahu tkomugodi trudne ili tmaste ter se zato ne mogahu od svakoga lasno dohititi i razumjeti«.⁶⁹ No Volantić je, završava svoju pripovijest Marković, umro ne uspijevši svoje izdanje objaviti tiskom.

Sve su to razlozi zbog kojih se Marković odlučio prihvatiti istog zadatka iako se za njega smatrao »malo podoban«. Najprije je pošao u potragu za Sorkočevićevim dopunama, u čemu mu se ubrzo osmjehnula sreća. No njegova potraga za Volantićevim komentarima bila je manje uspješna. Od njih, tvrdi, nije iznašao »negli jedan ne vele obilan dio, ter još i ovi rastrkan i razmetnut po razlicijeh kusih i komadih knjižina pometnutijeh i odvrženijeh«.⁷⁰ Zbog toga je, nastavlja, bio primoran sam iznova istraživati povijesne izvore na temelju kojih je sastavio kratku biografiju Gundulićevu te život cara *Osmana*, a sam je sastavio i objašnjenja svih nejasnih mjesta kao i rječnik gdje se manje poznate riječi tumače na talijanskom jeziku. Ne kaže nam Marković gdje je našao Volantićeve materijale te je li ih i u kojoj mjeri upotrijebio, u koliko god zbrkanu stanju da ih je zatekao. Naprotiv, moramo zaključiti da većinu posla na izdanju – izuzev, dakako, dopune izgubljenih pjevanja – Marković pripisuje sebi u zaslugu, a da nam za Volantićev rad javlja da je najvećim dijelom zauvijek izgubljen.

Na kraju svog obraćanja slovinskom štiocu Marković objašnjava da se on priređivanju *Osmana* okrenuo jer u djelu ima mnogo korisnih, a ne samo lijepih stvari te da se osobito pribijavao kako bi se, ne sačuva li ih, Sorkočevićim

⁶⁸ Kao što smo već primijetili (vidi bilješku 60 iznad), Marković će drugdje tvrditi da je rukopis od Volantićeva nasljednika kupljen nakon nekoliko godina, što se ne slaže baš s ovom neodređenom tvrdnjom »nakon malo vremena«. Budući da se u kasnijem Markovićevoj pisanju nalazi, kao što ćemo pokazati, dosta mistificiranja, skloniji smo vjerovati da je istini bliže ovo »nakon malo vremena«, odnosno do konca 1808. godine.

⁶⁹ Gundulić 1826, I: 7.

⁷⁰ Gundulić 1826, I: 7.

dopunama moglo dogoditi ono što se dogodilo dvama Gundulićevim pjevanjima.⁷¹ Markovićeve redovnička marljivost jednaka je njegovoj redovničkoj skromnosti: prvo, nitko se drugi, koliko on zna, tolikoga truda nije želio prihvaćati; drugo, njemu uopće nije bila namjera tako pripravljen rukopis tiskati, nego ga je namijenio za malobraćansku knjižnicu, »jedabi tuj dočekaio kojugod vještiju i hitriju ruku koja bi ga obilnije i urednije naresila ter ga u svojoj najljepšoj dici na sunčani zrak iznijela«. ⁷² Da se djelo sada ipak tiska, zasluga je Martecchinija, koji ga je na to nagovorio, te nekih Markovićevih prijatelja čije je savjete morao poslušati. Sve ovo nalazi potvrdu u Markovićeve autografu, gdje se može čitati isti predgovor, samo što nema onog dijela koji se tiče tiskanja. Taj je rukopisni predgovor datiran godinu i pol ranije od onog koji je tiskan, odnosno 8. veljače 1820. godine. Marković je, saznajemo iz tog ranijeg, rukopisnog predgovora, priređivačkom poslu posvetio tri godine, što znači da je na *Osmanu* počeo raditi početkom 1817. godine. Na taj ga je veliki posao prvenstveno potaknula, kako ističe, »ljubav materinskoga jezika«. ⁷³

Godinu dana nakon pojave Markovićeve izdanja *Osmana* objavljen je u Dubrovniku, opet u Martecchinija, prijevod *Osmana* na talijanski iz pera Nikole Jakšića, uz koji izlazi i već spominjani ogleđ o Gundulićevu životu i djelu koji piše Francesco Maria Appendini. U tom ogleđu Appendini usput kaže da je hrvatsko izdanje *Osmana* koje je u Dubrovniku upravo izišlo iz tiska utemeljeno na rukopisu koji je, proučivši predaju teksta, ispravio Ivan Luka Volantić te ga opskrbio bilješkama. Premda ne sasvim eksplicitna, optužba je sasvim jasna: Marković se, sugerira Appendini, dokopao Volantićeva rukopisa, pa na temelju tog rukopisa izdao *Osmana*, samo što je umjesto Volantićeva uvoda sastavio svoj, a onda u tom uvodu neistinito napisao kako je glavnina Volantićeva rada izgubljena te kako je on sam morao posao obavljati iznova. ⁷⁴ Appendini je to mogao tvrditi jer znamo

⁷¹ Gundulić 1826, I: 10: »da kako su prije dva Gundulićeva pjevanja izginula i dospjela, tako da bi lasno opeta druga dva od Pjerka učinjena s inijem nadostavcima izgubila se«. Petaković 2014: 42-43 navodi mogućnost da se pod »inijem nadostavcima« misli na još neke druge dopune *Osmana* »koje nisu uzete u obzir za ovo izdanje jer ih je Sorokočevićeva umetničkom uspelošću nadvisila«, ali vjerojatnije je da Marković ovdje misli na Sorokočevićeve kitice od šest stihova predmetnute svakom pjevanju u kojima se sažimlje radnja. Te je dodatke Marković prethodno spomenuo odmah nakon što je spomenuo Sorokočevićeva dva dopunska pjevanja (vidi Gundulić 1826, I: 6).

⁷² Gundulić 1826, I: 11.

⁷³ Arhiv Male braće u Dubrovniku, rukopis 206, str. XII.

⁷⁴ Appendini piše: »rimanci ancora a mostrare quanto il prelodato Gianluca Volanti se ne rendesse benemerito coll' aver ridotto alla miglior possibile lezione, e corredato di note il manoscritto, che ora esce alla luce in Ragusa« (Gundulić 1827: 28). Zanimljivo je da Appendini piše u prezentu iako je Markovićevo izdanje izišlo godinu ranije. Mi smo zbog toga razmatrili i mogućnost da na ovom mjestu Appendini uopće ne misli na Markovićevo izdanje, nego da uvijeno govori o svojim namjerama da izda Volantićev rukopis (koje nalazimo izražene u već spominjanoj rukopisnoj verziji koja izravno predleži objavljenom Appendinijevu tekstu; vidi bilješku 51 iznad). Od te smo pretpostavke, međutim, odustali jer smo zaključili da je Appendini iz rukopisnog nacrtu izbacio dio koji se tiče njegove

da je bio u posjedu Volantićevih rukopisnih materijala, iz kojih ovdje tiska većinu Volantićeva predgovora, ali zanimljivo je da Appendini Markovića ne napada izravno niti objašnjava kako je Marković mogao upotrijebiti Volantićev rad ako je taj rad prvenstveno sačuvan u rukopisu čiji je vlasnik bio sam Appendini. Teško je pobjeći dojamu da Appendiniju, unatoč onome što govori, prvenstvena namjera nije bila istaknuti Volantićevu zaslugu, nego da mu je glavni cilj bio na vrlo neodređen no ne zbog toga manje učinkovit način kompromitirati Markovićeve rad. Tako je, uostalom, i sam Marković shvatio Appendinijevo pisanje o Volantiću te se s pravom osjetio prozvan. Nevolja je bila u tome što je Marković sada morao braniti prikaz svog rada na izdanju koje, kao što smo vidjeli, nije isprva bilo mišljeno za tisak i kojemu je izvorna namjera bila sačuvati sve što se moglo pronaći od Volantićeva rada na *Osmanu* te to na najbolji način dopuniti. Iako nam Markovićeve obrana pomaže da unesemo barem malo reda u sadašnje stanje rukopisa s kojima je Volantić imao veze, ne uspijeva ona sasvim očistiti oblačeno Markovićevo ime.

Markovićeve odgovor na Appendinijeve optužbe uslijedio je odmah sljedeće godine u obliku talijanskog pisma prijatelju na temu Gundulićeva *Osmana*.⁷⁵ Neimenovani prijatelj navodno je, nakon što je pročitao Appendinijev ogleđ o Gunduliću predmetnut talijanskom prijevodu, posumnjao u istinitost Markovićeve prikaza vlastitoga rada na *Osmanu*. Tome se Marković ne čudi jer je nesklad između njegovih i Appendinijevih tvrdnja očit, a Appendini k tome nigdje ne spominje Markovića, kao da on s prvim tiskanim izdanjem *Osmana* nije imao nikakve veze. Stoga se Marković odlučuje podrobno prikazati, od početka do kraja, opseg svoga priređivačkog posla. Znajući za Volantićev rad, ali ne znajući kako da dođe do njegovih rukopisa, Marković se prihvatio samostalnog proučavanja svega što bi za izdanje *Osmana* bilo relevantno. Prvo je potražio u knjižnici svog samostana u Dubrovniku sve prijepise *Osmana* koji bi se ondje mogli naći. Prevrćući po sobičcima i ostavama samostana, naišao je, kaže, na jednu škrinjicu koja je ostala iza fra Urbana Marchettija kada je napustio Dubrovnik, a u kojoj su bili skupljeni kojekakvi papiri. Među tim papirima našao je Marković jedan primjerak *Osmana*, a kad ga je pregledao, shvatio je da je riječ o Volantićevu radnom primjerku («una brutta copia del Volanti»).⁷⁶ To ga je obveselilo jer su se u tom primjerku uz tekst *Osmana* našle i Sorkočevićeve dopune te stihovi koje je Sorkočević sastavio za

namjere da objavi Volantićev rukopis upravo zato što je ta namjera konačno osujećena pojavom Markovićeve izdanja. Iz dokumenata vezanih uz cenzuru Markovićeve izdanja (prikazanih u Ravlić 1960) proizlazi da se Appendini protivio njegovu objavljivanju, što možemo razumjeti. Ali teško bi se razumjelo da on i poslije Markovićeve izdanja razmišlja o izdavanju *Osmana* na hrvatskom jeziku.

⁷⁵ Marković 1828.

⁷⁶ Marković 1828: 6. O Marchettiju Marković piše sljedeće: »Il PL. Urbano Marchetti egregio Religioso, e presentemente Penitenziere Illirico nella Basilica degli Angeli in Assisi, dovendo partire da Ragusa raccolse insieme diversi stracciafogli, e lascioli nella camera da lui abitata; che dopo qualche tempo furono portati nella Biblioteca« (17). Marchetti je postao dubrovački franjevac 1802. godine, a u Italiju je otišao 1814. godine (Djamić 2010:

početak svakog pjevanja. Već je ovdje jasno da nam Marković servira izmijenjenu priču jer je u izdanju *Osmana* bio rekao da je Sorkočevićeve dopune našao odvojeno, a Volantićev tekst *Osmana* nije tada uopće ni spomenuo.⁷⁷

Volantićev je primjerak *Osmana*, nastavlja Marković, na mnogim mjestima bio neispravan, dok je na mnogim drugim ostala dvojba glede ispravnog čitanja. Zbog toga je on sam morao sakupiti što je mogao više rukopisnih primjeraka *Osmana* te zahvaljujući što vlastitoj usporedbi što mišljenjima Rafa Radelje i Beninja Albertinija, izabrali ispravne varijante za svoje izdanje. Kada je tako samostalno priredio tekst, Marković je, kaže dalje, kao i Volantić prije njega, želio sastaviti objašnjenja i komentar. S tom se mišlju on vratio onoj nedvojbeno čarobnoj škrinjici, da bi u njoj ovaj put našao jedan svezak Volantićevih papira koji je sadržavao pregled povijesti obrađene u *Osmanu (argomento)*, navodno na mnogim mjestima iskrižan i nečitljiv, te bilješke uz različita pjevanja, no i one isto tako nesredene i mahom iskrižane. Svejedno je Marković te papire uzeo sa sobom ne bi li mu bili od kakve koristi. Uz pomoć Volantićeva povijesnog prikaza, ali, tvrdi, i mnogih drugih autora, sastavio je on sam život *Osmana* za svoje izdanje. Što se pak tiče bilježaka, tu se dijelom poslužio Volantićem, dijelom pak povijesnim vrelima, a trideset i šest bilježaka ustupio mu je i fra Klement Rajčević.⁷⁸ Tih je trideset i šest bilježaka vezanih za prvih sedam pjevanja *Osmana* Marković od Rajčevića primio, kaže to izričito, u hrvatskom prijevodu Petra Bašića. No propušta Marković spomenuti da je Bašić prevodio upravo Volantićeve bilješke.⁷⁹ Volantićeva pak objašnjenja nepoznatih riječi na margini dala su Markoviću ideju da, opet sam, sastavi rječnik

356). Ostaje nepoznato kojim su putem, ako Marković govori istinu, do Marchettija došli Volantićevi papiri.

⁷⁷ Usp. Gundulić 1826, I: 7-8.

⁷⁸ Netočno Markovićeve riječi tumači Körbler kada kaže da Marković tvrdi da je od Volantića preuzeo 296 bilježaka, a da je svega 36 bilježaka sastavio sam na temelju drugih djela (Körbler 1914: 183). Marković, naprotiv, vrlo neodređeno kaže da je 296 bilježaka sastavio »parte dagli scritti del Volanti di sopra accennati, parte dalle Opere più accreditate« (1828: 7), a tek potom spominje dodatnih 36 bilježaka koje je dobio od Rajčevića (»altre trentasei appartenenti ai primi sette canti offertemi dal nostro P. Clemente Rajicevich«).

⁷⁹ Petra Bašića kao prevoditelja Volantićevih talijanskih materijala na hrvatski spominje Appendini u Gundulić 1827: 33. Da Appendini govori istinu, jasno je iz rukopisa Arhiva Male braće u Dubrovniku broj 1735, koji je pisan Bašićevom rukom i nosi naslov »Pridgovor«. Riječ je o početku prijevoda Volantićeva uvida izdanju, kao što ustanovljuje već Jensen (1900: 199, 233), a Körbler točno prepoznaje Bašićevu ruku (Gundulić 1938: 58). Ne može se danas u Arhivu Male braće u Dubrovniku pronaći ništa što bi odgovaralo Markovićevu opisu Bašićeva prijevoda bilježaka, ali pod brojem 477 u prvom tiskanom katalogu zbirke (Kaznačić 1860) nalazimo sljedeći opis: »Šes svezaka nadomierenjah Osmanu Gundulićevu (dielo ne cielo).« Taj je rukopis po opisu najbliži rukopisu koji je Marković dobio od Rajčevića, no danas mu se, nažalost, u Arhivu Male braće ne može ući u trag. Krivo nagađa Rešetar kada kaže da bi taj rukopis 477 mogao biti Volantićev autograf (Gundulić 1938: 133); on je tu zbunjen jer nije shvatio iz Körblerova razlaganja da je Volantićev autograf bio u dominikanskom samostanu (vidi bilješku 26 iznad).

uz svoje izdanje. Zaključuje Marković ovu svoju nevjerojatnu pripovijest tvrdnjom da se kod njega nalaze svi rukopisi do kojih je došao i koje je tijekom svog petogodišnjeg rada na *Osmanu* upotrijebio te da se svatko može uživo uvjeriti da govori istinu, a da će to potvrditi i osobe koje u svom pripovijedanju spominje.⁸⁰

*

Malo je, nažalost, istine u Markovićevoj nesvakidašnjoj pripovijesti. »[P]rividam«, kaže on u predgovoru svom izdanju *Osmana*, »da će se tkogodi iznaći koji će mi hotjet zamjeriti erbo ja zaklonjen među redovničke ograde usmionio sam se moj srp unijeti u njivu tuđom pšenicom posijanu«, ali onda dodaje, kao da je i sam bio svjestan nezgodnog značenja koje se krije u njegovoj pjesničkoj figuri: »ili, za rijeti bolje, u perivoj svjetovnoga cvijetja«. ⁸¹ Marković je pri izdavanju *Osmana* sasvim zanemario istaknuti svoj dug Volantiću, a i u naknadnoj obrani od Appendinijevih objeda htio je prvenstveno dokazati da je na izdanju najviše radio samostalno iako su mu iz tajanstvene škrinjice, o kojoj u samom izdanju ništa nismo čuli, svako malo ispadali baš oni rukopisi koji bi mu se ticali teme, no koje bi on svejedno na kraju sasvim nevjerojatno odbacivao kao bezvrijedne.

Mi smo u samostanu Male braće u Dubrovniku identificirali rukopis koji odgovara Markovićevu opisu, a koji je priređivačima *Osmana* nakon Markovića ostao potpuno nepoznat. Rukopis se čuva pod signaturom 2403, neuvezan je i nema provedenu ni folijaciju ni paginaciju. On se ne nalazi u prvom objavljenom katalogu ove zbirke koji je priredio Ivan August Kaznačić, niti u novijem, djelomičnom katalogu koji je priredio Mijo Brlek, ali uveden je u kartični katalog, gdje stoji: »Ivan Gundulić, *Osman*. Sebastian Dolci 1766 g. uvod. Na hrv. j. / Hrv i tal j. / 29 svežnja / vel: 30,7 x 21,2.« Katalogizatora je prevarilo što se na početku rukopisa, nakon izvatka o Gunduliću iz *Vitae et carmina* Ignjata Đurđevića i iz *Dubrovačke biblioteke* Sara Crijevića, nalazi i izvadak o Gunduliću iz Sladinih *Fasti*. Susjedni brojevi u katalogu upućuju na rukopise koji su dospjeli iz drugih franjevačkih samostana ili od pojedinih franjevaca sredinom dvadesetog stoljeća.⁸² Moguće je,

⁸⁰ Marković 1828: 9. Već smo spomenuli da je u rukopisu koji je dovršio u veljači 1820. godine i koji se čuva u Arhivu Male braće u Dubrovniku pod brojem 206 Marković rekao da je na *Osmanu* radio tri godine. Do datuma koji nalazimo pod njegovim tiskanim predgovorom (19. srpnja 1821) mogao je Marković na *Osmanu* raditi još najviše godinu i pol. Naknadno je na naslovnom listu rukopisa broj 206 Marković napisao sljedeće: »Ova tvorba bi u druge knjige prinesena, obilnije nadopunjena i izvrsnije složena pak godišta 1826. na općenu svjetlos slovotještenicom u Dubrovniku izvedena.« Iz ove bilješke proizlazi da je postojao još jedan Markovićev prijepis, koji je onda poslužio kao izravni predložak tiskanom izdanju.

⁸¹ Gundulić 1826, I: 9. U Markovićevu autografu pjesnička je figura nešto drugačija: »erbo ja crkovnjak i redovnik hotio sam moj srp unijeti u njivu tuđijem posijanu iliti u žetvu svjetovne pšenice« (Arhiv Male braće u Dubrovniku, rukopis 206, str. XIII).

⁸² Tako za rukopise 2400 i 2401 stoji da su iz franjevačkog samostana u Kotoru te »bilo kod Rode« (što će reći Benvenutus Rode, autor poznatoga nekrologa dubrovačkih

dakle, da je i ovaj Volantićev *Osman* u jednom času otišao iz Dubrovnika, gdje je sigurno bio u Markovićevo vrijeme, u neki samostan u okolici, a onda se opet vratio u Dubrovnik, čime bi se mogla objasniti činjenica da rukopis nije bio poznat Körbleru. Teže je objasniti činjenicu da rukopis nije bio poznat znanstvenoj javnosti od sredine dvadesetog stoljeća do danas.⁸³

Rukopis Arhiva Male braće broj 2403 odgovara Markovićevu opisu utoliko što je doista riječ o Volantićevu radnom primjerku, ali njegovo je stanje puno bolje nego što bi Marković htio, kao što su i podaci koje rukopis sadrži puno korisniji nego što Marković tvrdi. Riječ je o Volantićevu prijepisu *Osmana* u kojem je on vrlo savjesno i vrlo uredno, kakav mu je i inače bio običaj, bilježio varijante iz različitih rukopisa kako su mu oni postajali dostupni, tumačio nepoznate riječi i pisao objasnidbeni komentar na talijanskom jeziku. Koliko se može zaključiti, Volantić ne navodi sve varijante iz pojedinih rukopisa, nego samo one koje mu se čine važnima. Kada pak križa svoje bilješke, on ih ne križa zato što ne valjaju, nego zato što ih je iz radne verzije ispisivao učisto ili ih je prebacivao na kraj sveska (termini koje upotrebljava su *copiato*, tj. prepisano, i *trasportato*, tj. prebačeno; **Slika 14**).⁸⁴ Sve što je u Volantića križano i dalje je, međutim, izrazito čitko. Kada se Markovićevo objavljeno izdanje *Osmana* usporedi s materijalima koji se nalaze u Volantićevoj *brutta copia*, kako rukopis naziva Marković, sasvim se jasno vidi da je u glavnini svog rada Marković ovisio o Volantiću te da je, gdje god mu je to bilo moguće, iz Volantića samo preuzimao i prevodio.⁸⁵ Budući da se u rukopisu na

franjevaca), a za 2404 da je iz franjevačkog samostana na Badiji. Kako nam javlja fra Stipe Nosić, kojemu zahvaljujemo na pomoći, Rode je sa sobom u Kotor ponio neke rukopise iz gradskog samostana, a oni su vraćeni nakon njegove smrti (umro je 1935). Spomeničko blago franjevačkog samostana na Badiji raseljeno je nedugo nakon završetka Drugog svjetskog rata, kada je komunistička vlast izvršila eksproprijaciju samostana (1949).

⁸³ Sam je Marković sigurno bio smješten u gradskom franjevačkom samostanu jer se tako potpisuje na kraju predgovora svom izdanju *Osmana* (Gundulić 1826, I: 12), a u tom je samostanu proveo i svoju potragu za rukopisima. Već spomenuti Markovićev autograf *Osmana* (Arhiv Male braće, rukopis 206) nije mijenjao mjesto boravka jer ga nalazimo već u katalogu franjevačke zbirke iz devetnaestog stoljeća (Kaznačić 1860, pod brojem 99). Markovićev raniji rukopis *Osmana*, koji se danas čuva u Arhivu SANU pod brojem 321 (vidi bilješku 67 iznad), onamo je dospio vrlo rano jer se spominje u katalogu objavljenom 1901. godine (Stojanović 1901: 213). Uz taj se rukopis nalazi ceduljica pisana ćirilicom, nažalost samo djelomice sačuvana. Na njoj stoji: »Primljeno na poklon od G. Stan... / Brkanovića iz Skradina. / 2. Avgu...«

⁸⁴ Na istovjetan se način Volantić bori s prijepisima Kunićeva pjesništva, o čemu više u Bratičević 2015: 77-89.

⁸⁵ Marković mjestimice ima bilješke kojih nema u Volantićevu radnom primjerku, ali u većini takvih slučajeva Markovićeve bilješke potpuno odgovaraju onome što nalazimo u konačnoj verziji Volantićevih komentara (koji su bili u Appendinija i o kojima više ispod). To bi značilo da je u Markovićevo vrijeme Volantićev radni primjerak sadržavao još materijala, koji je u međuvremenu propao. Na primjer, od ukupnog broja bilježaka za prvo pjevanje (29) Marković se na Volantićev radni primjerak oslanja za petnaest bilježaka, dok

nekoliko mjesta naknadno javlja upravo Markovićeve ruke, njegova veza s ovim rukopisom sasvim je sigurna (Slika 15).⁸⁶ Kad je pak riječ o tekstu *Osmana*, i tu su sva čitanja koja donosi Marković već zabilježena u Volantićevu primjerku, bilo u glavnom tekstu, bilo na marginama.⁸⁷ Dodatna je vrijednost Volantićeva primjerka u tome što on sadržava i autografske ispravke Pijerka Sorkočevića koji se tiču njegovih dopuna *Osmana* (Slika 16).⁸⁸

Novopronađeni Volantićev radni rukopis *Osmana* omogućuje nam da s puno više sigurnosti utvrdimo opseg njegova priređivačkog rada te da, s dvjesto godina zakašnjenja, ovom tihom pregaocu u polju stare hrvatske knjige odamo počast koju zaslužuje. Volantić je za svoju priredbu *Osmana* upotrijebio čak dvadeset

još osam bilježaka slijedi ono što nalazimo u konačnoj verziji Volantićevih komentara, a samo su četiri bilješke nove te su dvije za ista mjesta, no sa sadržajem koji se uglavnom ne podudara; od ukupnog broja bilježaka u drugom pjevanju (22) Marković donosi dvije nove i tri za ista mjesta kao i u Volantića no s različitim sadržajem, dok u osam bilježaka slijedi Volantićev radni primjerak, a u devet konačnu verziju Volantićevih komentara. Ponegdje Marković proširuje ono što donosi Volantić, ali ta proširenja često su subjektivne prirode. Navest ćemo dva primjera tek toliko da se ilustrira Markovićeve znanstvena metoda. Volantićevoj neutralnoj obavijesti o dervišima (uz XIX, 525) Marković dodaje tvrdnju da su oni »smiješni crkobjaci« koji oko hodaju »s bradom zamršenom i neočešljanom, s haljinom gnusnom, halavom i nesmotrnom s kojom uzrokuju gad i tugu svijem onijem koji nijesu obični zamjerat i gledat takijeh neprikladnijeh neprilika« (Gundulić 1826, III: 213). Gdje Volantić kaže za Mustafu da je bio »stupido in passato« (uz XX, 341-344), Marković daje peru više slobode: »bijaše od prije smeten i zamantran u njegovoj izvjetrenoj pameti« (Gundulić 1826, III: 263).

⁸⁶ Znatniju prisutnost Markovićeve ruke u Volantićevu rukopisu nalazimo na sljedećim mjestima: na početku drugog i trećeg pjevanja, gdje je Volantić ostavio prostor za *zdržanje* (stihovanu najavu sadržaja), Marković je dodao tekst (koji je našao na odvojenim Volantićevim listovima u istom rukopisu); uz Volantićevu kiticu 85 sedmog pjevanja (VII, 389-392) Marković je na margini donio drugačiji oblik te kitice bez navođenja izvora, a isto čini i uz Volantićeve kitice 88 i 89 (VII, 401-408); Volantićev natpis za dodana pjevanja trinaesto i četrnaesto Marković je promijenio u četrnaesto i petnaesto. Između pjevanja devetnaestog i dvadesetog nalazi se odvojen list papira, sav pisan Markovićeve rukom, na kojem su objašnjenja nekih riječi i imena iz *Osmana* na talijanskom jeziku.

⁸⁷ Samo uz tri kitice iz sedmog pjevanja (vidi prethodnu bilješku) Marković u Volantićev rukopis unosi verzije tih kitica koje nalazi drugdje, ali ne kaže gdje. U takvu se obliku ove kitice nalaze u nizu mladih prijepisa, čega je Volantić morao biti svjestan, ali to nije smatrao vrijednim zabilježiti. Unatoč varijantama koje dopisuje, Marković u svom izdanju tiska ono što nalazi u Volantićevu tekstu (to su u Markovićeve izdanju kitice 98 te 102 i 103, Gundulić 1826, II: 19-20). Kolika god bila Markovićeve ovisnost o Volantiću, ovo mjesto pokazuje da je Marković usporedio Volantićev radni primjerak s barem još jednim rukopisom.

⁸⁸ Sorkočevićevu ruku identificiramo na temelju njegovih pisama; vidi Državni arhiv u Dubrovniku, *Diplomata et acta saec. XVIII*, sv. 186-11, 60 (pismo od 27. prosinca 1778) te sv. 197, 3389/6, 80 (pismo od 19. siječnja 1775). Među Volantićeve papire vezane uz *Osmana* zalutao je i jedan list koji se tiče Volantićeva rada na izdavanju Kunićevih stihova.

različitih rukopisa, a možda i koji više. Uz varijante koje navodi na margini svog radnog primjerka Volantić donosi sigle kao što su *Agh:* i *Aghich*, *Alt:* i *Altesti*, *Bet:* i *Bett:*, *Bette:*, *Cl:* i *Clasci*, *Liep:* i *Liepopilli*, *Mar:*, *Mart:*, *Masca:*, *Mil:*, *Sar:* i *Sara:* i *Saraca*, *Slat:* i *Slata:*, *Sod:*, *So:* i *Sor:* i *Sorgo*, *St:* i *Sta:* i *Stay*, *Stulli*, *Val:*, *Vla:* i *Vlai:* i *Vlaichi*, pod kojima možemo naslutiti tadašnje vlasnike (u nekim slučajevima eventualno prepisivače) rukopisa (Agić, Altesti, Betondić, Bettera, Clasci, Liepopilli, Margić, Martellini, Maškarić, Milišić, Saraka, Zlatarić, Sodrnja, Sorkočević, Stay, Stulli, Valović i Vlajki), ali i sigle koje su vezane za određena mjesta (*Per:*, *Peras:* i *Perast:* za Perast, *Iso:*, *Isol:* i *Isola di Mezzo* za Lopud te *scolo:* za, najvjerojatnije, skolopski kolegij u Dubrovniku). Koji se rukopisi zapravo kriju iza Volantićevih sigli, moći će se ustanoviti onda kada budemo imali pouzdan vodič kroz varijantna čitanja onih rukopisa *Osmana* koji su nam danas poznati. Jedino se tako može znati je li Volantić raspolagao nekim rukopisima koji su u međuvremenu izgubljeni. Ako jest, onda bi varijante koje on iz tih rukopisa donosi mogle u priređivanju Gundulićeva teksta i dalje igrati ulogu.⁸⁹ Toga je bio svjestan i sam Volantić. Naime, on upotrebljava *Dizionario* Ardelija Della Belle ne samo kao izvor objašnjenja pojedinih riječi nego i kao izvor varijanata za tekst *Osmana* na temelju citata koje Della Bella donosi u svom rječniku. Tu se Volantić ne zaustavlja, nego uspoređuje čitanja koja je našao u drugom, dubrovačkom izdanju Della Belle (1785) s onima koja su se našla u prvom izdanju (Venecija, 1728).⁹⁰ Tim se izrazito osviještenim pristupom Volantić odvađa od svih drugih priređivača *Osmana*, koji Della Bellu uopće nisu razmatrali kao svjedoka.⁹¹

⁸⁹ Primjerice, za V, 542 Volantić na margini uz siglu *Aghich* navodi čitanje »ke na oči joj greznu suze«, ali to čitanje ne nalazimo zabilježeno u Körblerovu, odnosno Rešetarovu aparatu. Za XVII, 368 Volantić navodi varijantu *izdjelane*, a izvor je rukopis koji on zove *Peras:*. Te varijante također nema u Körblerovim izvorima. Za istu kiticu, k tome, Volantić navodi varijante iz nekoliko rukopisa, ali ne navodi izvor. Jedna od njih (»sve u kalu izmrljane«) odgovara samo jednom rukopisu u Körblerovu aparatu (Gundulić 1919: 663). Zbog takvih primjera, uz koje Volantić ne navodi izvor, moguće je pretpostaviti da su mu uz one koje imenuje bili na raspolaganju još neki rukopisi.

⁹⁰ Navodeći na margini varijantu *izdajstvâ za izdajstva* (I, 25), Volantić piše »Della Bella alla parola aguato, ma no nella prima edizione«. Navodeći varijantu *u Poljakâ za u Poljaka* (II, 501), bilježi »Della Bella Rag:«, što će reći dubrovačko izdanje *Rječnika*. Slično nalazimo uz III, 307 (*nu pripriječi za i upriječi*): »Della Bella Ediz: Rag: alla parola Istro.« U većini slučajeva, međutim, Volantić upotrebljava samo siglu *Della Bella*.

⁹¹ U popisu izvora za Della Bellin *Dizionario* za *Osmana* se u drugom izdanju kaže sljedeće: »Si cita sempre il Testo a penna, giacchè ancora si desidera una buona Edizione« (Della Bella 1785, I: XII). Della Bellu kao izvor upotrebljava Rešetar u izdanju djela Marina Držića, i to poučen tuđim primjerom (Držić 1930: XXXIV-XXXV). Tek Sironić-Bonefačić (1989) uspoređuje varijante iz *Osmana* koje nalazi u prvom izdanju Della Belle s tiskanim izdanjima *Osmana*, ali ne razmatra odnos između prvog i drugog izdanja Della Belle. Važan je njezin nalaz da se u prvom izdanju *Rječnika* ponekad isti stihovi iz *Osmana* navode u različitu obliku. To bi značilo da je Della Bella upotrebljavao nekoliko

Osobito bi vrijedno bilo znati je li Volantić imao pristup rukopisima koji bi bili stariji od dosad najstarijeg datiranog prijepisa *Osmana*, onog Nikole Ohmučevića, te također da li mu je bio poznat sam Ohmučevićev prijepis (danas rukopis 262 Arhiva Male braće u Dubrovniku). Kao što prenosi Körbler, Ohmučević je nakon što je prepisao prvih jedanaest pjevanja zabilježio da ih je završio prepisivati 15. kolovoza 1651, a nakon dvadesetog pjevanja zapisao je da je s prepisivanjem bio gotov 20. kolovoza 1653.⁹² Na jednom pak mjestu koje iz Volantićeva predgovora citira Appendini spominju se rukopisi *Osmana* iz 1648. i 1652. godine.⁹³ Volantić te rukopise uvodi u raspravu u vezi s mogućnosti da dva od dvadeset pjevanja Gundulić nikad nije napisao jer, kao i drugi stariji rukopisi, ova dva najstarija rukopisa kažu da se dva pjevanja koja nedostaju nisu našla nakon autorove smrti. Kako je Körbler sličan podatak o tim pjevanjima našao u Ohmučevićevu prijepisu, a kako mu, nadalje, nisu bili poznati nikakvi rukopisi iz 1648. i 1652. godine, on je zaključio da Volantić na ovom mjestu ima na umu ne dva rukopisa, nego jedan, a taj jedan da je upravo Ohmučevićev prijepis.⁹⁴ Naime, budući da su u Ohmučevićev prijepis naknadno umetnuti listovi na koje su tri različita pisara dopunila ono što je u izvornom prijepisu *Osmana* očito u nekom trenutku propalo, Körbler je pretpostavio da se to naknadno krpjenje događalo nakon Volantića, odnosno da je u Volantićevo vrijeme Ohmučevićev prijepis bio neoštećen i da se sastojao od dva dijela. Svaki je dio, prema Körbleru, imao i svoj naslovni list. Na naslovnom listu prvog dijela morala je stajati godina 1648, a na onom drugog dijela godina 1652. Drugim riječima, Ohmučević je prvi dio prepisao od 1648. do 1651, dok je drugi prepisao od 1652. do 1653. U prilog toj pretpostavci išla bi činjenica da su se

rukopisnih predložaka *Osmana*, odnosno da je primjere dobivao od suradnika koji su ih vadili iz različitih rukopisa (Sironić-Bonefačić 1989: 107-108).

⁹² Gundulić 1938: 29-30; Arhiv Male braće u Dubrovniku, rukopis 262, listovi 88v, 155v. Nakon *Osmana* prepisao je Ohmučević još devet kraćih pjesama, nakon čega je zapisao datum 15. travnja 1654. Međutim, i nakon tih pjesama prepisano je još pjesama, koje je Körbler pripisao dvama mlađim pisarima. To je netočno. Sve što slijedi u ovom kodeksu prepisao je Ohmučević, samo što neke od sastavaka prepisuje pažljivije.

⁹³ Gundulić 1827: 37.

⁹⁴ Volantić kaže da se općenito u starim rukopisima («antichi esemplari») nalazi tvrdnja »questi due canti non si sono trovati dopo la morte dell'Autore«, a tek zatim spominje poimence rukopise iz 1648. i 1652. Körbler je pak smatrao da je ova Volantićeva tvrdnja uzeta izravno iz Ohmučevićeva prijepisa, gdje stoji: »Qui mancano due Canti cioè il Canto xiii et il xiiii che non si troua d'hauerli fatto l'autore« (list 98v). Körbler razliko objašnjava pretpostavkom da je Volantić pisao po sjećanju (Gundulić 1938: 35-36). No Volantićeva tvrdnja na talijanskom sasvim odgovara jednoj bilješci koju nalazimo u njegovoj *brutta copia* (Arhiv Male braće u Dubrovniku, rukopis 2403), gdje na početku šesnaestog pjevanja Volantić piše: »I più antichi *Manoscritti* dicono = Ova dva Pjevagna nijesuse nascla po smaerti Spjevoza.« Od starijih rukopisa takvu formulaciju nalazimo u rukopisu obitelji Gučetić (Körblerov rukopis *G*, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, R 3194), za koji je i Körbler smatrao da je dosta star (s konca sedamnaestog ili početka osamnaestog stoljeća).

dopune kasnijih pisara ticale i početka prvog i početka drugog dijela Ohmučevićeva prijepisa, dakle upravo onih mjesta gdje su se nekad mogli nalaziti podaci o tome kad je Ohmučević započeo svoje prepisivanje. Sve što je Rešetar na Körblerovo domišljanje imao reći jest da je on »valjada pogodio«.⁹⁵

Ključna je pretpostavka za Körblerovu tezu drugačije stanje Ohmučevićeva prijepisa kada ga je konzultirao Volantić. Bez navođenja ikakvih dokaza Körbler je zaključio da je Ohmučevićev prijepis *Osmana* od propasti spasio Inocent Čulić nekad u prvoj polovici devetnaestog stoljeća, a da je on zatim preko Čulića dospio u Arhiv Male braće u Dubrovniku, gdje se i danas čuva.⁹⁶ Morali bismo, dakle, vjerovati da je rukopis koncem osamnaestog stoljeća bio neoštećen, da ga je neoštećenog konzultirao Volantić, da rukopis zatim pretrpljuje popriličnu štetu, da bi ga od potpune propasti spasio Čulić, koji ga pak dopunjuje tako što neka tri druga pisara dodaju u rukopis dijelove koji nedostaju.⁹⁷ Svašta se može vjerovati za dubrovačke rukopise, ali ova uzbudljiva pripovijest ipak neće biti točna. Naime, moguće je ustanoviti da je jedan od triju dopunjivača Ohmučevićeva prijepisa bio Frano Stay (1722-1793; **Slike 17-18**).⁹⁸ Njemu pripada ruka koju Körbler označuje kao O₂, a taj dopunjivač rukopis je krpio sigurno u isto vrijeme kad i onaj kojega Körbler označuje kao O₃ jer oni jedan dio dopunjavaju zajedno. Upravo njihove dopune nalazimo na početku prvog (dopunjava samo O₃) i na početku drugog dijela Ohmučevićeva prijepisa (dopunjavaju O₂ i O₃ zajedno). Budući da je Frano Stay umro 1793. godine, mora se uzeti da je Ohmučevićev prijepis već prije tog datuma bio ne samo oštećen nego i dopunjen te da ga Volantić nije mogao konzultirati u nekom drugom, bolje sačuvanom obliku. Drugim riječima, Volantić sigurno nije mogao u Ohmučeviću prijepisu naći zapisanu ni godinu 1648. ni godinu 1652.

Znači li to da je Volantić uistinu imao pristup nekim rukopisima iz 1648. i 1652. koji su se u međuvremenu izgubili? I je li mu uopće bio poznat Ohmučevićev prijepis? Naš je odgovor na prvo pitanje jednim dijelom pozitivan, na drugo pitanje

⁹⁵ Gundulić 1938: 134; Körbler prešutno mijenja svoj raniji opis stanja sveščića u Ohmučeviću rukopisu (1914: 211). To, međutim, Rešetar ne spominje, nego je njega jedino smetalo to što je u svojim komentarima Volantić na jednom mjestu rekao da su dvije strofe u *Osmanu* u svim starim rukopisima nepotpune te da tu dolaze točkice. Nikakve točkice, tvrdi Rešetar, ne nalaze se u Ohmučeviću prijepisu, ali ta je tvrdnja pogrešna (vidi bilješku 14 iznad). Rešetar također primjećuje da »nije *dokazano* da je Volantić poznavao baš *O*« te da je moguće da je ovdje riječ o nekim rukopisima koji su se u međuvremenu izgubili. Kao što će se vidjeti, mi mislimo da je jednim dijelom pogodio Körbler, a drugim Rešetar.

⁹⁶ Gundulić 1938: 38.

⁹⁷ O tri kasnija dopunjivača, odnosno krpača (O₁, O₂, O₃) vidi Gundulić 1938: 31-33. Točnije je o ovom pitanju Körbler sudio u svom prvom, inače većim dijelom sasvim pogrešnom, opisu Ohmučevićeva rukopisa (1914: 211), gdje kaže da su spomenute dopune nastale u osamnaestom stoljeću.

⁹⁸ Za autografna pisma Frana Staya vidi Državni arhiv u Dubrovniku, RO Gjivanović, 2 (novi niz).

sasvim pozitivan. Naime, u rukopisnoj verziji Volantićeva predgovora nalazi se uz spomen ovih dvaju rukopisa jedna bilješka koju Appendini u svojim tiskanim izvodima ne donosi. Ističući da će se u svom raspravljanju o nepostojanju dvaju pjevanja ograničiti na dva najstarija rukopisa, iz 1648. i 1652, Volantić u bilješki kaže da se ta dva rukopisa čuvaju u knjižnici obitelji Stay.⁹⁹ I u glavnom tekstu i u bilješki Volantić govori o *dva* rukopisa koja potvrđuju vijest o tome da dva pjevanja u *Osmanu* nisu ondje bila nakon autorove smrti. S obzirom na to da se takva bilješka ne bi mogla naći i u jednom (prvih jedanaest pjevanja) i u drugom dijelu (ostala pjevanja) Ohmučevićeva prijepisa jer se ona tiče samo drugog dijela, nemoguće je sasvim slijediti Körblerovu pretpostavku. No to ne mora značiti da jedan od dva rukopisa koja Volantić ovdje spominje nije Ohmučevićev prijepis. Naprotiv, mi smo skloni vjerovati da se pod rukopisom iz 1652. godine doista misli na Ohmučevićev prijepis, i to zato što je drugi dio tog prijepisa, kao što nam Ohmučević javlja, postao između 1651. i 1653. godine, a upravo se u tom dijelu nalazi zapis o izgubljenim pjevanjima. Između te dvije godine je, dakako, godina 1652, pa iako nam Volantić ne daje potpuni podatak o datumu Ohmučevićeva rukopisa, svejedno se ne može reći da nam daje sasvim krivi podatak ili podatak koji se iz rukopisa kakav je do nas došao nikako ne bi mogao izvući. Čini se, dakle, da je Volantiću za referiranje na Ohmučevićev prijepis bilo najjednostavnije uzeti srednju godinu, odnosno 1652, iako ona kao takva nije zabilježena u rukopisu. Pod godinom 1648. krio bi se, prema tome, neki rukopis stariji od Ohmučevićeva za koji se danas ne zna.

Da se pod jednim od rukopisa u knjižnici Stay misli upravo na Ohmučevića, potvrđuje se i onim što smo rekli o Franu Stayu kao njegovu dopunjavaču. Može se tome dodati i podatak da u radnom primjerku Volantićeva *Osmana* sva čitanja koja se donose uz siglu *Stay* odgovaraju čitanjima koja nalazimo u Ohmučevićevu prijepisu.¹⁰⁰ Volantićeva sestra Marija bila je supruga Franova brata, Ivana Krstitelja Staya, što znači da je Volantić s knjižnicom Stay imao jače veze nego mnogi njegovi sugrađani.¹⁰¹ Ako je, dakle, namjeravao izdati *Osmana* tiskom, rukopisi

⁹⁹ Knjižnica Biskupijskog sjemeništa u Dubrovniku, rukopis 18, list VIv: »Esistono nella Libreria Stay.«

¹⁰⁰ Budući da se u Volantićevu rukopisu javlja samo jedna sigla *Stay*, pretpostavljamo da mu je stariji rukopis (onaj iz 1648) već poslužio kao jedan od predložaka za glavni tekst, a da je na margini donosio varijante iz Ohmučevićeva prijepisa, kojemu onda daje siglu *Stay*.

¹⁰¹ Knjižnicu Stay spominje Volantić u svom predgovoru i kada objašnjava zašto vijećanje demona stavlja kao petnaesto pjevanje, a ne kao trinaesto (tako da su izgubljena pjevanja označena kao trinaesto i četrnaesto, a ne četrnaesto i petnaesto). Tu Appendini opet ne uključuje bilješku (vidi Gundulić 1827: 48-49) koju nalazimo u Volantićevu rukopisnom predgovoru. Bilješka glasi: »Negl'Esemplari del N. H. Sig.^o Slatarich, e del Sig.^o Stay si mette per XV« (Knjižnica Biskupijskog sjemeništa u Dubrovniku, rukopis 18, list IXr). Iz ovakve formulacije nije jasno koliko se egzemplara nalazi u Staya, jedan ili dva, ali važno je primijetiti da ovakav raspored pjevanja nalazimo u Ohmučevićevu prijepisu,

Stayevih morali su mu biti osnovno polazište, osobito zato što su nastali nedugo nakon Gundulićeve smrti. Dok se Ohmučevićev prijepis zadržao u Dubrovniku, rukopis *Osmana* iz 1648. vjerojatno je napustio Dubrovnik s većim dijelom te knjižnice. Kako saznajemo od Inocenta Čulića, knjižnicu Stay naslijedio je Petar Frano Aletin (1768-1836), a od njega je ona prešla u ruke obitelji Righi i Budmani, koje su je na koncu prodale na dražbi u Anconi. U svojim ispisima iz kataloga ove zbirke Čulić *Osmana* spominje dvaput: jednom kao »Osmano Giva [*sic*], poesie illiriche in 3. volumi italiano«, što će biti primjerak tiskanog izdanja; drugi put kao »Osmano poema in lingua illirica, manoscritto«. Upravo iza tog drugog spomena *Osmana* mogao bi se kriti danas nepoznati rukopis iz 1648, a možda bi ga trebalo tražiti u Italiji.¹⁰²

I u Volantićevom radnom primjerku *Osmana* nalazimo potvrdu pretpostavki da je on pred sobom imao nekakav rukopis iz 1648. godine. U šestom pjevanju, u kojem počinju znatnije razlike između kraće i duže redakcije *Osmana*, Volantić je ispod crte donio odužu bilješku u kojoj izlaže svoje shvaćanje tog složenog pitanja, o kojem inače nešto govori i u svom predgovoru planiranom izdanju.¹⁰³ Budući da govori o rukopisima, bilješka je vrijedna da se navede u cijelosti:

Grandissima diversità si osserva fra i Manoscritti di questo Poema: mentra (oltre le varianti Lezioni, che sono quasi innumerabili) nei due più antichi che io abbia avuto per le mani, l'uno dei quali e del 1648, e l'altro del 1652, mancano in varii Canti alcune Stanze, che si trovano poi ne' Manoscritti più recenti, benchè anche questi del passato Secolo. Tali Stanze però pare, che per due ragioni possano non credersi dell'Autore, ma suppersi piuttosto intruse posteriormente: 1.º perchè mancano sempre ne' Canti medesimi le stesse Stanze; lo che non può attribuirsi unicamente ad errore occorso nel copiare, non

a onda i u takozvanom Čingrijinu, za koji znamo da je iz 1699. godine (Državni arhiv u Dubrovniku, RO Čingrija, rukopis II-b-1). Za Čingrijin smo rukopis uspjeli ustanoviti da se u svemu slaže s varijantama koje Volantić u svom radnom primjerku navodi pod siglom *Slat*. (dakle Zlatarić). Rukopis koji Körbler označava siglom *M* (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, R 3129; Gundulić 1938: 59) vjeran je prijepis Čingrijina rukopisa, ali tu Marko Marinović dopunjuje prijepis koji je, kako ustanovljujemo, načinio Đuro Ferić, Volantićev suvremenik. Drugim riječima, pod primjerkom koji je bio u vlasništvu Zlatarića Volantić vjerojatno misli na rukopis koji Körbler zove Čingrijin, a ne na Ferićev (kasnije Marinovićev) rukopis.

¹⁰² Navedeno prema Čulićevu autografu, Arhiv HAZU u Zagrebu, rukopis I. c. 63. Prvi je zapis pod brojem 1639, drugi pod brojem 2537. Vežano za svoj izvor, Čulić bilježi: »L'entroscrito catalogo è copiato dal Catalogo della Libreria di Pietro Alletti esistente in Ancona, dove venne venduta da suoi eredi. Il Catalogo è stampato, malfatto, e spropositato: il copista lo trascrisse tal quale si vede. La suddetta Libreria era composta di tremila settecento settanta sette opere tutte pregievoli per le belle edizioni, e per autori insigni, e specialmente greci. Gli eredi sono le tre famiglie Righi, e la Budmani.«

¹⁰³ Za sažet prikaz razlika između kraće i duže redakcije *Osmana* vidi Gundulić 1938: 106.

essendo verisimile essersi combinato, che scrivendo diversi Copisti in diversi tempi ed in diversi luoghi, si sieno costantemente uniti ad omettere appunto le stesse Stanze e ne'stessi Canti: 2.º perchè in tali Stanze o sono replicati con poca grazia i sentimenti già espressi in altre Stanze, o vi si contengono cose per lo meno inutili e superflue, che tolte via non alterano punto il senso, anzi forse lo migliorano; e molto meno sconvolgono la tessitura del Poema. Con tutto ciò però non ho voluto totalmente espungerle dalla presente Copia, ma le ho notate in calce del foglio, onde il saggio Lettore possa da se decidere su la loro legittimità.¹⁰⁴

Među rukopisima ovog spjeva nalaze se veoma velike razlike. Osim varijantnih čitanja, koja su takoreći bezbrojna, u dvama najstarijim rukopisima koje sam imao u rukama – jedan od njih iz 1648, drugi iz 1652. godine – nedostaju u različitim pjevanjima pojedine kitice, koje se poslije nalaze u mlađim rukopisima, makar oni bili i iz prošloga [tj. sedamnaestoga] stoljeća. Čini se, međutim, da se te kitice iz dva razloga ne mogu uzeti kao autorove, nego da ih treba smatrati naknadnim dodacima: 1. zato što uvijek u istim pjevanjima nedostaju iste kitice, što se ne može pripisati tek pogreškama pri prepisivanju jer nije vjerojatno da bi različiti pisari u različito vrijeme i na različitim mjestima dosljedno bili ujedinjeni u slučajnom ispuštanju istih kitica iz istih pjevanja; 2. zato što se u tim kiticama ili s manje ljepote ponavljaju misli već izražene u drugim kiticama ili se u njima donose stvari u najmanju ruku beskorisne i suvišne, zbog kojih se, kad se izbace, uopće ne mijenja smisao, nego se naprotiv poboljšava te se mnogo manje kvari samo tkanje spjeva. Usprkos svemu tome, nisam ih želio sasvim izbaciti iz ovog rukopisnog primjerka, nego sam ih zabilježio u dnu lista, tako da razboriti čitatelj može sam za sebe donijeti odluku o njihovoj valjanosti.

Naknadno je Volantić iza spomena rukopisa iz 1652. u tekst umetnuo podatke o još dva rukopisa. U prvom je navratu dopisao »ed in un terzo senza data, ma che al carattere si vede essere di tempo posteriore« (»i jedan treći bez datuma, ali za koji se po pismu vidi da je iz kasnijeg vremena«), a u drugom »ed il 4.º certo del secolo passato senza data« (»i četvrti, sigurno iz prošlog [tj. sedamnaestog] stoljeća, bez datuma«). Saznajemo, dakle, iz ove Volantićeve bilješke pisane i dopunjavane u drugoj polovici osamnaestog stoljeća da su rukopisi iz 1648. i 1652. bili rukopisi kraće redakcije, u kojima su u nekoliko pjevanja nedostajale kitice, a da se te kitice javljaju ne samo u rukopisima novijega vremena nego i u onima prošloga, odnosno sedamnaestoga stoljeća. Drugim riječima, Volantiću su bili poznati sedamnaestostoljetni svjedoci i kraće i duže redakcije *Osmana*, ali su svjedoci kraće redakcije bili stariji. Naknadno je pak naišao na još jedan nedatiran ali kasniji rukopis kraće redakcije (koji zove treći) te zatim na još

¹⁰⁴ Arhiv Male braće u Dubrovniku, rukopis 2403, pjevanje šesto, nakon kitice 22.

jedan nedatiran rukopis kraće redakcije, za koji je međutim bio siguran da je iz sedamnaestog stoljeća (njega zove četvrti). Dok mi znamo za samo dva rukopisa kraće redakcije iz sedamnaestoga stoljeća (Ohmučevićev iz 1651-1653. i Čingrijin iz 1699), Volantić je, ako je vjerovati njegovoj procjeni starine rukopisa, znao za tri (rukopis iz 1648, rukopis iz 1652 [Ohmučevićev] te jedan nedatiran rukopis iz sedamnaestog stoljeća).¹⁰⁵ Na temelju tih svjedoka Volantić je zaključio da duža redakcija *Osmana* vjerojatno nema veze s Gundulićem, nego da su kitice kojih nema u kraćoj redakciji nastale naknadno te da se uglavnom zasnivaju na stvarima koje su već izrečene u autorskoj verziji epa. Sličan je zaključak o postanju dviju redakcija donio Rešetar, odbacujući Körblerovu teoriju da je razlog različitim redakcijama nered u nedovršenom i popravljanoj Gundulićevu autografu iz kojega su različiti pisari ispisali različite verzije *Osmana*. No zaboravio nam je Rešetar reći da njegov sud ponavlja Volantićev sud, već prisutan u navodima koje iz Volantićeva neobjavljenog predgovora donosi Appendini uz prijevod *Osmana* na talijanski jezik.¹⁰⁶

*

¹⁰⁵ No kako smo na temelju varijanata ustanovili da je Volantiću bio poznat Čingrijin rukopis, koji on zove Zlatarićev (vidi bilješku 101 iznad), moramo se pitati zašto ga Volantić ne spominje među datiranim rukopisima kraće redakcije. Nije isključeno da on pod nedatiranim rukopisom kraće redakcije iz sedamnaestog stoljeća (koji zove četvrti) misli upravo na Čingrijin rukopis. U tom je rukopisu, naime, datum zapisan na kraju prijepisa, a ne na naslovnom listu pa ga je Volantić u prvi mah mogao previdjeti. Onaj kome se to objašnjenje ne sviđa morat će pretpostaviti da je Volantić zaboravio spomenuti Čingrijin rukopis te da su mu zapravo bila poznata četiri rukopisa kraće redakcije iz sedamnaestog stoljeća.

¹⁰⁶ Vidi Gundulić 1827: 30-31 te Gundulić 1938: 110. Volantićeve zaključke prepričava kao svoje i Marković u Gundulić 1826, III: 268-269. Što se tiče starijih rukopisa duže redakcije *Osmana*, Volantiću su sigurno bili poznati i Valovićev prijepis iz 1689. (Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, R 4109) i rukopis koji Körbler zove Adamovićev, prepisan 1695. (Austrijska nacionalna knjižnica, Cod. Ser. n. 4500). Na kraju svog prijepisa *Osmana* u rukopisu 2403 Arhiva Male braće Volantić piše: »Due Manoscritti, che uno del 1689, e l'altro del 1695 terminano il Canto ventesimo con la seguente Stanza.« Zatim dodaje kiticu broj 125, koja počinje riječima »Er Sofia Zarkva sveta« (na margini pak piše za *Er* »forse *Tim*«, što će Marković uzeti u svoj tekst). Kako primjećuje Körbler (Gundulić 1919: 789), tu dodatnu kiticu doista ima Valovićev prijepis, ali je nema Adamovićev rukopis, što bi moglo značiti da je Volantić imao neki drugi rukopis iz 1695. To je moguće. Međutim, i Adamovićev rukopis sigurno je Volantiću bio poznat. Naime, on na početku svog radnog primjerka donosi kiticu koja je napisana na naslovnom listu upravo Adamovićeva rukopisa (»Tko god doba sred ovoga...«; vidi Gundulić 1938: 45), i to istom rukom koja je napisala i godinu 1695. Za tu kiticu Volantić piše: »Dal Frontispizio d'una Copia di Osman dell'anno 1695.« Zanimljivo je da je tu Volantić bio prvo napisao 1693, a zatim to popravio u 1695. (u Adamovićevu rukopisu godina je sasvim jasno zapisana kao 1695).

Imajući u vidu dosad rečeno, Volantićev rad na *Osmanu* može se podijeliti u nekoliko faza. Važno je, koliko je to god moguće, pomiriti dokaze koje nalazimo u Volantićevim rukopisima s onim što nam on sam kaže o svome radu na *Osmanu*. Kako piše u predgovoru izdanju, on je mislio da će mu zadatak biti lagan jer se u Dubrovniku nalazio velik broj prijepisa. Međutim, kad je prionuo na posao, shvatio je da su prijepisi do kojih je došao svi manje-više izopačeni te da se njihovom usporedbom ne mogu razriješiti niti problemi pojedinih varijanata niti svi problemi koji se tiču broja i rasporeda kitica. Moguće je da je na temelju tog prvog pokušaja Volantić sastavio neki rukopis kojim je na kraju bio nezadovoljan, jer u svom kasnijem, radnom primjerku *Osmana* na jednom mjestu spominje svoj »prvi rukopis« (*il mio primo manoscritto*). Iz varijante koju navodi uz taj jedini spomen svog prvog rukopisa nemoguće je, međutim, o tom rukopisu reći išta određeneje.¹⁰⁷

Shvativši da mora poduzeti sveobuhvatnije ispitivanje rukopisne predaje, Volantić je na temelju svog prvog rukopisa načinio novi prijepis, ali tako da je Gundulićev tekst na stranicu prepisivao u lijevom stupcu kako bi mu zdesna ostalo dovoljno prostora za podatke koje bi uspio prikupiti iz drugih prijepisa. To je bio Volantićev radni primjerak, njegova *brutta copia*, koji se sačuvao kao rukopis 2403 u Arhivu Male braće u Dubrovniku. Po načinu na koji Volantić u ovom rukopisu prepisuje osnovni tekst, stavlajući kitice iz duže redakcije *Osmana* ispod crte, jasno je da je on već u svom prvom rukopisu razlikovao kraću redakciju od duže, ali da je svejedno bio nezadovoljan mnogim mjestima u tekstu koja se nadao razriješiti uz pomoć još više rukopisnih primjeraka. Očito je, nadalje, iz načina na koji Volantić zapisuje varijante na margine svog prostranog radnog primjerka da mu je on duže vremena služio kao svojevrсно spremište u koje bi unosio podatke iz rukopisa kako bi mu oni dolazili u ruke. Naime, zapisavši uz neku varijantu kraticu za njezin rukopisni izvor, on je kasnije uz tu varijantu dodavao i kratice za druge izvore u kojima se ta varijanta nalazila a do kojih je naknadno dolazio. Te su varijante, međutim, zapisivane selektivno, samo u onim slučajevima u kojima su po Volantićevu sudu bile od neke važnosti. Povremeno bi on varijante ocjenjivao (pišući *male* kad mu se koja nije svidjela, *bene* kad jest) te bilježio i vlastite konjektуре na mjestima gdje mu se nijedna varijanta nije činila dobrom (obično ih najavljujući riječju *forse*, odnosno *možda*).¹⁰⁸ U svom je radnom primjerku Volantić

¹⁰⁷ Arhiv Male braće u Dubrovniku, rukopis 2403, bilješka uz I, 61 (kitica 16).

¹⁰⁸ Tako, na primjer, uz čitanje »Ptica u moru, riba u gori« (I, 207) Volantić bilježi: »Cosi il *Manoscritto* dell'Isola di mezzo, e molto bene per indicar il lusso«; čitanje »Djed moj carski zgradi i sasta« (II, 285), koje nalazi u *Vla.;* *Iso:* te *Della Bella*, Volantić smatra boljim od »Djed car svaki zgradi i sasta« zbog onoga što slijedi u toj kitici: »e par bene per il contraposto«; čitanje pak »gdi najširi Dunav teče« (III, 280), koje se slaže u svim rukopisima, on na margini dovodi u pitanje: »forse naj dubgli perche cosi combina con la storia«.

pripremao i prvu verziju svojih komentara te je također bilježio značenja riječi koje je trebalo uključiti u tumač.

Na temelju tog radnog primjerka sačinio je Volantić 1797. godine čistopis koji smo identificirali kao rukopis broj 18 u Knjižnici Biskupijskog sjemeništa u Dubrovniku. U tom je rukopisu provedena većina izmjena koje nalazimo naznačene kao bolje u Volantićevu radnom primjerku. U rukopisu iz 1797. godine Volantić je ostavio prostor za Sorkočevićeve dopune, koje je već imao u svom radnom primjerku, te je u prvom pjevanju brojevima naznačio mjesta uz koja bi išle bilješke.¹⁰⁹ U tom se čistopisu još nalaze Volantićev predgovor izdanju na talijanskom jeziku (koji ne nalazimo u njegovu radnom primjerku), izvodi o Gunduliću iz starijih dubrovačkih biografa (koji se već nalaze u radnom primjerku), pregled povijesnih događaja koji se obrađuju u *Osmanu* (*argomento*, također u jednom obliku već u radnom primjerku), latinska poslanica Bernarda Džamanjića upućena Volantiću (nema je u radnom primjerku) te, nakon učisto prepisana Gundulićeva teksta, četiri kitice koje je Volantić našao u jednom rukopisu iz Boke kotorske zapisane na početku *Osmana* (već zabilježene na tom mjestu u radnom primjerku, samo što za njih ondje nije naveden izvor).¹¹⁰ Nemoguće je, međutim, reći jesu li i Volantićeve povijesne

¹⁰⁹ Za dopune je Volantić napisao i tekuće glave te čak i brojeve za kitice, ali na ostavljena mjesta nije upisao tekst. Tekst Sorkočevićevih dopuna kasnije je, kako ustanovljujemo, upisao Mato Vodopić. Za usporedbu vidi Vodopićev prijepis jedne drame Junija Palmotića u Dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku, rukopis 34-XIV-7, gdje istom rukom zapisano stoji: »Mato Vodopich Svesct. Dubrov. pripisa God. Gosp. 1829.«

¹¹⁰ Te četiri kitice takozvane Zmajevićeve redakcije (vidi Gundulić 1938: 58) Volantić u svom čistopisu najavljuje sljedećom bilješkom: »Un Manoscritto delle Bocche di Cattaro incomincia il presente Poema con le seguenti quattro Stanze evidentemente intruse« (Knjižnica Biskupijskog sjemeništa u Dubrovniku, rukopis 18, str. 609). Na sljedećoj stranici Volantić piše: »Indi per unirle con quanto aveva detto il Gondola altera la Stanza 9.^a del Canto Primo nella seguente maniera.« Zatim se spomenuta kitica donosi u obliku koji je Volantić našao u bokeljskom rukopisu. Zanimljivo je da u predgovoru koji ovdje nalazimo Volantić ne spominje bokeljski rukopis, dok će ga u kasnijoj verziji predgovora, iz koje citira Appendini, osobito spomenuti (vidi Gundulić 1827: 31 te ovdje **Dodatak 2**). Ništa detaljnije o bokeljskom rukopisu ipak ne saznajemo. Marković, međutim, u tiskanom izdanju javlja da su ove četiri kitice nađene »među rukopisima pripoštovanoga nadbiskupa gospodina Andrije Zmajevića« (Gundulić 1826, I: 41), a u kasnijoj obrani od Appendinijevih objeda o istom rukopisu kaže sljedeće: »In questo frattempo venni a sapere, che dal Sig. Vincenzo Mazzarovich Parroco di Perasto, e Abate della Chiesa di S. Giorgio nella Diocesi di Cattaro si trovavano quattro quartine d'incognito Autore, le quali, come si diceva, comprendevano l'Argomento di tutto il Poema, e ch'egli gelosamente custodiva. Ciò inteso desiderai di averle, e mi riuscì per mezzo del nostro egregio P. Anacleto Dubravcich unito in particolare amicizia col detto Mazzarovich. Io però avendole avute, non ritrovai nelle medesime ciò, che credeva; tuttavia le ho collocate innanzi agli Argomenti del Poema, acciocchè col progresso del tempo non andassero perdute« (Marković 1828: 8-9). Kako to da Marković u te četiri kitice nije našao ono što je mislio da će naći, naime svojevrsni sadržaj *Osmana*, kad se u četiri kitice koje je uključio u izdanje nalazi upravo svojevrsni

bilješke (komentar) nekad bile uz njegov rukopis iz 1797. godine jer je taj rukopis, kako smo već istaknuli, svoj sadašnji uvez sigurno dobio tek nakon Volantićeve smrti (vidi bilješku 36 iznad).

Postojala je, sasvim sigurno, još jedna faza Volantićeva rada na *Osmanu*, a ona bi išla u godine nakon 1797. Naime, kada Appendini donosi navode iz Volantićeva predgovora izdanju na temelju rukopisa za koji znamo da je bio u Appendinijevu vlasništvu, ti se navodi ne slažu u svemu s predgovorom koji nalazimo u rukopisu iz 1797. godine.¹¹¹ Iako razlike nisu velike, one nedvojbeno potječu od Volantića. Ta se posljednja faza Volantićeva rada čuvala u Dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku, a opisana je u prvom detaljnijem izvještaju o sadržaju dominikanske rukopisne zbirke. Iz tog popisa saznajemo da je koncem devetnaestog stoljeća Dominikanska knjižnica imala sljedeće Volantićeve autografske materijale: predgovor izdanju na talijanskom jeziku, predmet koji Gundulić obrađuje (*argomento*), prijepis Sorkočevićevih dopuna, komentar te, konačno, tumač manje poznatih riječi. No među Volantićevim materijalima nije bilo njegova prijepisa *Osmana*.¹¹² Budući da su u Dominikansku knjižnicu dospjeli i mnogi autografi samog Appendinija, opravdano je pretpostaviti da su Volantićevi materijali vezani uz izdavanje *Osmana* u knjižnicu pristigli zajedno s Appendinijevim stvarima.¹¹³

Volantićevi materijali iz Dominikanske knjižnice bili su poznati ranijim proučavateljima *Osmana*, ali su u međuvremenu zagubljeni. Danas se oni u Dominikanskoj knjižnici ne mogu naći unatoč činjenici da su Appendinijevi

sadržaj *Osmana*? I čemu sve ovo pripovijedanje kad znamo da je te četiri kitice Marković već imao u Volantićevu radnom primjerku, gdje ih je Volantić dopisao sa strane na samom početku *Osmana*? Rukopis *Osmana* koji se danas čuva u Göttingenu, a koji smo već spomenuli, prepisan je 1703. »po Krilu Zmilloeuchiu illiti Mazzarouichu« (što je netko kasnije prepravio u »Magiarouichu«). U njemu se na početku nalaze četiri završne kitice pjesme koju je Rajmund Gallani uputio Andriji Zmajeviću, a te četiri kitice uistinu nemaju nikakve veze sa sadržajem *Osmana*. Stoga će najprije biti da je Marković od Mazarovića dobio rukopis sličan ovomu (ali ne baš taj, jer je rukopis iz 1703. u Göttingen stigao već koncem osamnaestog stoljeća), u njegove četiri kitice nije našao ono što je očekivao niti je te četiri kitice, protivno onome što kaže, uključio u izdanje.

¹¹¹ Usp. tekst koji donosimo u **Dodatku 1** prema onome što objavljuje Appendini u Gundulić 1827.

¹¹² Vojnović 1896: 26-27. Dominikanska knjižnica ima i danas jedan prijepis *Osmana* (rukopis 34-XV-10); on je naveden u Vojnović 1896: 24, a bio je poznat i Jensenu (1900: 223) i Körbleru (opisuje ga pod siglom *D* u Gundulić 1938: 64-65). No taj rukopis nije pisan Volantićevom rukom, nego rukom dominikanca Inocenta Nikole Skorsura, koga smo identificirali zahvaljujući njegovim pismima sačuvanima u Državnom arhivu u Dubrovniku, *Diplomata et acta saec.* XVIII, sv. 158, 55 (godina 1762) te sv. 197, 3389/6, 297 (bez datuma). Skorsurovu ruku osim toga nalazimo kako za godine 1781, 1782. i 1783. bilježi imena pokopanih u dominikanskoj crkvi i samostanu (Dominikanska knjižnica u Dubrovniku, rukopis 34-VII-5, *Registro dei sepoltuari*).

¹¹³ Vojnović 1896 opisuje Appendinijeve autografe odmah nakon Volantićevih, što navodi na pomisao da su oni u Dominikanskoj knjižnici bili dio iste cjeline.

autografi u istoj knjižnici uredno sačuvani.¹¹⁴ Svejedno, može se o Volantićevim materijalima još koješta saznati iz drugih izvora. Kada je te materijale koncem devetnaestog stoljeća opisivao Kosta Vojnović, on je shvatio da je riječ upravo o onim materijalima iz kojih citira Appendini.¹¹⁵ Uskoro zatim u Dubrovniku boravi Alfred Jensen, no već u njegovo vrijeme Volantićeve predgovoru nedostajao je početak. Jensen je, međutim, primijetio da se u Arhivu Male braće u Dubrovniku (rukopis 1735) sačuvao hrvatski prijevod početka tog predgovora uz pomoć kojeg se može upotpuniti ono što Appendini navodi. Taj je prijevod započeo Petar Bašić (1751-1814).¹¹⁶ Nakon Jensena Volantićeve materijale prepisao je dominikanac Ambroz Bačić (1867-1931), a njegov se prijepis danas čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (R 3418). Iz njega je pak jasno da već u Bačićovo vrijeme nije bilo traga Volantićeve uvodu, a da je i pregled povijesne radnje (*argomento*) okrnjen.¹¹⁷ Kada je pripremao Akademijino izdanje, Körbler je imao prijepis Volantićevih komentara, a ne može se isključiti mogućnost da je Ambroz Bačić svoj prijepis načinio upravo za Körblera. Kako je Volantić u svojim komentarima

¹¹⁴ Zahvaljujemo na susretljivosti Stjepanu Krasiću te Luciji Bjelokosić i Nikši Matiću, koji su nam omogućili pristup rukopisnoj zbirci Dominikanske knjižnice u Dubrovniku.

¹¹⁵ Vojnović 1896: 26.

¹¹⁶ Jensen 1900: 199, 233. Bašićev prijevod donosimo u **Dodatku 2**. Vidi i bilješku 79 iznad.

¹¹⁷ Bačić je već bio knjižničar u dominikanaca kad je ondje istraživao Jensen (vidi Bučar 1938: 97). Stoga nije jasno zašto su Volantićevi materijali još više okrnjeni kada ih Bačić prepisuje. Kada je, kako javlja, 1988. godine tražio u dubrovačkih dominikanaca Volantićeve rukopise, Predrag Stanojević ih ondje nije uspio naći. Stanojević tvrdi da je Volantićeva ostavština u cijelosti sačuvana u prijepisu dominikanca Ambroza Bačića (2002: 99-100), ali njegova tvrdnja nije sasvim točna jer je već u Bačićovo vrijeme, kako smo pokazali, Volantićeva ostavština bila nepotpuna. Slavko Petaković krivo prenosi tvrdnju da su Volantićevi materijali sačuvani u Dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku. Jasno je, naime, da se Petaković oslanja isključivo na Stanojevićeve prijepise Bačićevih prijepisa; vidi Petaković 2014: 39, 56, bilj. 76. Rukopis jednog pjevanja Sorkočevićeve dopune koji spominje Kolendić (1905: 481, bilj. 1; vidi također Gundulić 1938: 92) u svemu odgovara rukopisu 1/50 u Legatu Petra Kolendića, Narodna biblioteka Srbije, Beograd. Opis rukopisa koji je na temelju bilježaka Miroslava Pantića sastavila Zlata Bojović nije točan (Bojović *et al.* 2015: 34). Naime, niti je rukopis s kraja osamnaestog stoljeća niti je posrijedi Sorkočevićev autograf. Riječ je, naprotiv, o prijepisu koji je iz Volantićeva rukopisa sačinio Nikola Taljeran (za kojega vidi Lupić 2012: 932, bilj. 89; k tomu treba dodati ovjerene Taljeranove autografe iz 1815. i 1819. godine u Arhivu Dubrovačke biskupije, 20.2: Spisi generalnih kapitularnih vikara »vacante sede episcopali« 1815-1820, Opći spisi can. Đura Ferića, Prepiska sa župnicima i župama). Budući da je Taljeran bio Appendinijev bliski suradnik, ovaj je prijepis Sorkočevićeve dopune sigurno nastao nakon 1808. (kada je najranije Appendini mogao u svom vlasništvu imati Volantićeve rukopise), a prije 1819. (kada Taljeran umire).

navodio stihove na koje se pojedina bilješka odnosi, bio je to Körbleru izvor za bar neka čitanja Volantićeva izgubljenog rukopisa *Osmana*.¹¹⁸

Kada se, dakle, spoje Appendinijevi objavljeni citati iz Volantićeva predgovora, Bašičev hrvatski prijevod početka Volantićeva predgovora te Bačičevi prijepisi preživjelih dijelova Volantićevih materijala, može se rekonstruirati posljednja faza Volantićeva rada na Gundulićevu *Osmanu*. Tim je materijalima vjerojatno bio pridružen neki kasniji, konačni Volantićev prijepis *Osmana*, koji ili nikad s Appendinijevim ostalim stvarima nije dospio u Dominikansku knjižnicu, ili je iz knjižnice otišao već do konca devetnaestog stoljeća. No taj konačni Volantićev prijepis *Osmana* sasvim je sigurno bio posve sličan Volantićevu rukopisu iz 1797. godine koji je danas u Knjižnici Biskupijskog sjemeništa u Dubrovniku. Naime, kada se usporede citati iz *Osmana* koje nalazimo u Bačičevu prijepisu Volantićevih komentara iz Dominikanske knjižnice s tekstom kakav nalazimo u Volantićevu rukopisu iz 1797. godine, podudarnost je gotovo potpuna. To nam govori da je tekst *Osmana* kakav je zasvjedočen u rukopisu iz 1797. godine u glavnini već predstavljao Volantićevu konačnu verziju. U toj je verziji on na nekoliko mjesta naknadno izvršio nekoliko intervencija, koje odgovaraju tekstu u Bačičevu prijepisu komentara, što nam daje za pravo da rukopis iz 1797. godine smatramo pouzdanim svjedokom teksta *Osmana* kako ga je Volantić želio vidjeti u tisku.¹¹⁹

Postoji jedna zanimljiva pojedinost koja govori u prilog pretpostavci da je Volantić već 1797. bio gotov s uređivanjem teksta, ali da je svoj komentar neumorno dotjerivao. U ožujku 1798. godine obraća se on za pomoć Iacopu Coletiju jer se bori s jednim imenom koje se javlja u jedanaestom pjevanju Gundulićeva *Osmana*. Volantić je uvjeren da je riječ o povijesnoj ličnosti, ali ne može o toj ličnosti pronaći nikakvih podataka. Relevantni odlomak iz Volantićeva pisma govori o uvjetima u kojima je radio na *Osmanu* te o pažnji koju je posvećivao svakoj pojedinosti:

¹¹⁸ Gundulić 1938: 80. Rešetar se tuži na Körblera da on nigdje ne kaže koliko se teksta iz *Osmana* može naći u Volantićevim komentarima (Gundulić 1938: 133). Mi taj podatak izlučujemo iz Bačičeva prijepisa i donosimo ga u **Dodatku 5**.

¹¹⁹ Na primjer, u rukopisu *Osmana* iz 1797. Volantić križa broj za bilješku uz treću kiticu prvog pjevanja, a odgovarajuća bilješka je prekrížena u Bačičevu prijepisu Volantićevih komentara. Uz kiticu 126 desetog pjevanja (X, 500-503) Volantić je u komentaru prvo imao bilješku o Kažimiru Drugom, kako mu je stajalo u tekstu, ali je tu bilješku križao te napisao novu, o Kažimiru Trećem, jer mu je taj Kažimir imao više smisla u kontekstu (nalazimo novu bilješku na samom kraju Bačičeva prijepisa, uz Volantićevu uputnicu: »Cade alla Stanza 126 del Canto 10«). U rukopisu iz 1797. Kažimir Drugi je naknadno promijenjen u Kažimira Trećega, što odslikava stanje u završnoj verziji komentara. Postoji, međutim, i nekoliko mjesta u rukopisu iz 1797. gdje tekst *Osmana* ne odgovara citiranim stihovima u Bačičevu prijepisu Volantićeva komentara. To se osobito tiče pisanja poljskih imena, što je Volantić očito u jednom trenutku odlučio promijeniti, ali je te promjene u rukopis iz 1797. unio samo djelomično. Iako je, kako sam kaže, vrlo pažljivo prepisivao, za razlike je na nekoliko mjesta vjerojatno odgovoran Bačić.

Abbiamo un nostro Poema Epico Illirico, che ora per la prima volta si vuol dare alle stampe. Egli ha per soggetto la guerra d'Osmano I. Imperatore Ottomano avuta co'Polacchi del 1621. Io mi sono incaricato di fargli le note, delle quali sono ormai al termine; ma mi manca una notizia, che qui non ho potuta avere per quanta industria e fatica avessi adoperato, perchè manchiamo di buoni Libri, e specialmente di Storici, onde mi rivolgo a Lei per il bramato schiarimento. Nel Poema è introdotto un Romito per nome Biagio Nobile Polacco, che predice al Re Sigismondo l'esito della guerra, e che precede l'armata col crocifisso alla mano. So di certo non essere questa invenzione poetica, ma verità del fatto: non mi è però mai riuscito di trovarne una minima traccia in tutti i Storici, che hanno trattato su questo punto, e che io ho potuto avere nelle mani. La prego adunque di darmene qualche lume, e di farmi copiare il passo intiero dello Scrittore, che ne parla, indicando il nome, il Libro, il Capitolo &c perchè lo possa rapportar fedelmente nella nota. A Lei, che nella Storia è versatissimo, ciò sarà assai facile, ed anche non le mancheranno nella sua Libreria Autori, dai quali ricavare quanto desidero. Scusi l'incomodo.¹²⁰

Imamo jednu našu ilirsku epsku pjesmu koja će se sada po prvi put izdati tiskom. Predmet joj je rat turskoga cara Osmana I. [sic] koji je on vojevao s Poljacima 1621. godine. Ja sam se prihvatio pisanja bilježaka za izdanje, koje su sada već pri kraju, ali mi nedostaje jedna vijest koju ovdje nikako nisam uspio naći s kolikim god da sam marom i trudom oko nje nastojao, jer nam nedostaju dobre knjige, a osobito one iz područja povijesti. Stoga se obraćam Vama u želji za objašnjenjem. U pjesmi se uvodi jedan isposnik imenom Blaž, poljski plemić, koji kralju Sigismundu predviđa ishod rata te koji pred njegovom vojskom stupa s raspelom u ruci. Znamem zasigurno da nije posrijedi pjesnička mašta nego istinska činjenica. Nije mi međutim nikako uspjelo toj činjenici naći ni najmanjega traga u svim povijestima koje se bave ovim predmetom a do kojih sam mogao doći. Zato Vas molim da mi o tome što god javite i da mi date prepisati čitav odlomak iz pisca koji o toj stvari piše naznačujući ime, knjigu, poglavlje itd. kako bih vijest mogao vjerno zabilježiti. Vama, koji ste u povijesnoj znanosti među najvršnjima, to će biti vrlo lako, a i u Vašoj knjižnici ne manjka autora u kojima bi se našlo ono što žudim. Oprostite mi na smetnji.

Pitanje se pokazalo preteško i za Coletija. Naime, nekoliko godina kasnije nalazimo Volantića kako i dalje pokušava naći odgovor na isto pitanje. U konačnoj verziji njegova komentara na *Osmana* nalazi se sljedeća bilješka, sigurno napisana nakon svibnja 1803. godine:

¹²⁰ Museo Correr, Venecija, Biblioteca Cicogna, 3202, korespondencija Iacopa Coletija: Volanti, Giovanni Luca, pismo br. 51, pisano u Dubrovniku 20. ožujka 1798. Pitanje se odnosi na pjevanje XI, stih 169: »Blaž na ime on se zove.«

Canto 11 Stanza 43. Blasc na imme onse sove.

Per ricavare qualche notizia circa il Romito indicato dal Gondola in questo passo ho consultato e le storie generali e le particolari di Polonia, ed ho fatto ricorso ad uomini dotti, dai quali speravo di averne qualche lume; ma ogni diligenza riuscì affatto inutile, perche da nessuna parte mi riuscì di averne la minima traccia. Mi rivolsi al fine ad un amico di Va[r]savia per sapere da lui, che si trovava sul luogo, se vi fosse almeno qualche tradizione in quei paesi su questo soggetto, ed ecco la risposta avutane in data dei 24 Maggio 1803.¹²¹

Pjevanje 11, kitica 43. Blaž na ime on se zove.

Kako bih našao kakvu vijest o isposniku što ga na ovom mjestu spominje Gundulić, konzultirao sam i opće povijesti i one koje se bave baš Poljskom te sam se obratio učenim ljudima, od kojih sam se nadao prosvjetljenju. Sva se moja marljivost pokazala, međutim, sasvim beskorisnom jer mi nije uspjelo niotkuda o toj stvari dobiti bilo kakvu vijest. Na koncu sam se obratio jednom prijatelju u Varšavu kako bih doznao od njega, koji se nalazi na izvorištu, da nema u tim krajevima barem kakva usmena predaja o ovom predmetu. Evo odgovora koji sam od njega primio 24. svibnja 1803. godine.

Odgovor koji Volantić na ovaj način najavljuje nije nam se, nažalost, sačuvao.¹²² Sačuvao nam se, međutim, proglas koji je upravo 1803. godine Volantić sastavljao u Martecchinijevo ime i u kojem se veoma detaljno opisuje izdanje *Osmana* što ga je Martecchini namjeravao tiskati 1804. godine. Nacrt proglasa pisan je Volantićevom rukom, a našli smo ga u Arhivu Male braće u Dubrovniku pod brojem 2941, gdje je u jednom neuvezanom svežnju okupljeno nekoliko tematski ne sasvim povezanih cjelina.¹²³ Proglas po svoj prilici nikad nije objavljen iako

¹²¹ Bačićev prijepis Volantićevih komentara, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, R 3418, list 50v.

¹²² Ponešto je iz Volantićevih komentara dok su se oni još mogli naći u Dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku prepisao i Niko Gjivanović (1876-1949). Iako je on prepisao vrlo malo, ipak je prepisao i ponešto što Bačić nije. Tako je prepisao Volantićev tekst koji se nalazio na odvojenom listu papira, a po njegovu sadržaju možemo zaključiti da je riječ o nacrtu upita koji je Volantić poslao u Poljsku. Iz nacрта saznajemo zbog čega je Volantić vjerovao da je Blaž morao biti povijesna osoba. Za tekst nacрта vidi **Dodatak 4**.

¹²³ Zanimljivo je da među jedinicama ovog rukopisa, većina kojih su pisma, nalazimo i raspravicu pisanu rukom Ambroza Markovića pod naslovom »Brevi notizie dell'Ortografia Illirico-Ragusea«. Tu je i pismo koje iz Perasta šalje Josip Šilopi (Giuseppe Siloppi) 21. svibnja 1823. Naslovljenik je Anaklet Dubravčić, koji je Markoviću bio posrednikom za jedan bokeljski rukopis *Osmana* (vidi bilješku 110 iznad). Šilopi se u pismu prisjeća da mu je Marković jednom prilikom spominjao da Gundulić u *Osmanu* upotrebljava riječ *davori* (»Ah, davori, družbo mila«; III, 345), koju Marković nije znao protumačiti. Sada Šilopi javlja da mu je, kada je nedavno bio u Risnu, jedan njegov prijatelj upoznat sa srpskom

Martecchini u kalendaru za 1804. godinu (tiskanom sigurno prije izmaka godine 1803) kaže da će planirano izdanje *Osmana* biti opisano u posebnom proglasu. Proglas je trebao biti tiskan na istom papiru na kojem bi se otisnuo Gundulićev *Osman*, i to slovima koja je Martecchini kupio upravo za ovo izdanje. Upućen »ljubiteljima ilirskog pjesništva«, proglas odaje Volantićevo autorstvo jer govori o posebnim teškoćama koje su priređivaču, koji se u proglasu ne imenuje, prouzročili mnogi nepouzdani prijepisi Gundulićeva djela te manjak dvaju pjevanja. Volantić objašnjava priređivački postupak, najavljuje dodatne materijale kojima će tekst biti opskrbljen te opisuje format i opremu izdanja, zamišljenog u četiri sveska. Na kraju se govori i o cijeni po kojoj će se tiskani *Osman* moći kupiti. Povremeni ispravci i izmjene u tekstu, također provedeni Volantićevom rukom, dodatno potvrđuju njegovo autorstvo ovog nacrt. Proglas je, konačno, trebao biti tiskan i na talijanskom i na hrvatskom jeziku.¹²⁴

*

Do godine 1803. Volantić je, dakle, završio sav priređivački posao na Gundulićevu *Osmanu*. Iako njegovo izdanje nije objavljeno, moguće ga je na temelju raspršenih i zanemarenih rukopisnih svjedoka rekonstruirati u svim njegovim vidovima, uključujući čak i izgled koji je trebalo imati u tisku. Štoviše, postojanje Volantićeva radnog rukopisnog primjerka *Osmana* omogućuje nam izravan uvid u njegov priređivački postupak te nam nudi ne samo podatke o opsegu njegova istraživanja rukopisne predaje nego i podatke o nekim rukopisima koji su u međuvremenu propali. Drugim riječima, Volantić će za svako buduće znanstveno utemeljeno izdanje Gundulićeva epa biti nezaobilazan premda nipošto jednostavan svjedok, a u svakom takvom izdanju on će morati zauzeti puno važnije mjesto nego što mu je dosad dodjeljivano. Je li potrebno podsjetiti da je, prema Volantićevih dvadeset i kusur, za prvo Akademijino izdanje *Osmana* upotrijebljeno svega sedam rukopisa, a i tih sedam vrlo neodgovorno?¹²⁵ Treba li, nadalje, istaknuti da je Körbler u svom izdanju opisao trideset pet rukopisa, ali u aparatu upotrijebio upravo dvadeset? Smije li se, konačno, zaboraviti da Rešetar u svom shvaćanju odnosa između dviju redakcija *Osmana* nije odmaknuo dalje od zaključaka do

literaturom svratio pozornost na knjigu *Sovjeti zdravago razuma* Dositeja Obradovića, gdje se pak na jednom mjestu baš govori o poganskom bogu Davoru i o izrazu *davori*. Nakon citata iz Dositeja Šilopi zaključuje da bi suvremeni ekvivalent bio »Ah, zaboga, braćo mila«. Upravo tako riječ *davori* tumači Marković u tiskanom izdanju *Osmana* (u rječniku na kraju prvog sveska). Inače, Šilopijevo pismo bilo je u Markovićevim rukama jer on u njemu bilježi točne stranice iz Dositejeve knjige te ćirilicom prepisuje i njezin puni naslov.

¹²⁴ Za cjelovit tekst Martecchinijeva odnosno Volantićeva proglasa vidi **Dodatak 3**.

¹²⁵ Prvo Akademijino izdanje (Gundulić 1877) priredio je Armin Pavić. O tome kako ga je priredio vrlo precizno piše Jensen 1900: 209-210; vidi i Vuksan 1911: 31-32 te Gundulić 1938: 106. Unatoč tome, Körbler piše da mu je Akademija povjerila novo izdanje ne zato što prvo nije valjalo, nego zato što se rasprodalo.

kojih je došao već Volantić? Za razliku od svojih nasljednika u Akademiji, Volantić priređivanje klasičnog teksta vidi u tijesnoj vezi s ostalim elementima izdanja, osobito komentarom i tumačem starog dubrovačkog jezika. Komentar omogućuje razumijevanje i onim čitateljima koji nisu upoznati s povijesnim događajima koje Gundulić opjevava, dok tumač objašnjava sve ono što je dubrovačkoj publici već koncem osamnaestog stoljeća bilo u *Osmanu* nerazumljivo. Svojim uvjerenjem da se najprije moraju proučiti svi preživjeli rukopisi kako bi se pripremio pouzdano izdanje *Osmana* te svojom odlukom da osigura da klasični književni tekst bude što razumljiviji modernoj publici, Volantić u hrvatskim okvirima ostaje uzor ne samo vrijedan poštovanja nego, što je za nas mnogo važnije, vrijedan oponašanja.

Volantić je namjeravao Gundulićeva *Osmana* tiskati bez navođenja različitih čitanja iz različitih rukopisa, u obliku koji mu se, nakon proučavanja rukopisne predaje i usporedbe varijanata, činio najbolji. Iako je imao pristup najstarijim prijepisima Gundulićeva djela, nije ih smatrao pouzdanim temeljem izdanju, nego je svima njima pretpostavljao zamišljeni Gundulićev tekst kojemu bi se najviše mogao približiti jedino kritički priređivač. Gdje mu rukopisi nisu pomagali da tekst kako treba uredi, on se okretao povijesnim izvorima koji su govorili o događajima o kojima pripovijeda Gundulić ne bi li u njima pronašao više smisla za pojedinu varijantu. Ne tvrdi Volantić da je on na taj način došao do Gundulićeva istinskog teksta, nego samo da je došao do teksta koji ima smisla i koji dobro zvuči te koji se u svemu slaže s povijesti koju Gundulić obrađuje. To je, prema Volantiću, najviše što se može postići kad je riječ o tekstu koji je toliko iskvaren i nepouzdan. Premda je, nakon toliko sveobuhvatna proučavanja, zaključio za kitice iz duže redakcije *Osmana* da su vjerojatno nastale naknadno, on ih je svejedno namjeravao tiskati na dnu stranice kako bi konačnu odluku o njihovoj valjanosti donijeli sami čitatelji.¹²⁶

Iskvarenost Gundulićeva teksta i bez naknadno umetnutih kitica dovela je, međutim, Volantića do zaključka da problem leži ne tek u rukopisnoj predaji nego i u onome što nam je ostavio sam Gundulić. Na izvorištu ne stoji uređen i ne-problematičan Gundulićev autograf, nego nedovršen rukopis o čijem se stanju može samo nagađati.¹²⁷ Ako već na početku stoji *Osman* koji je u koječemu mnogostruk,

¹²⁶ U prvom izdanju (Gundulić 1919) Körbler je kitice iz duže redakcije uključio u glavni tekst, ali je uz brojeve za stihove stavljao slovo *b* (tu mu je uzor bio već Marković, koji te kitice također ostavlja u glavnom tekstu, ali ih on označava zvjezdicom). U drugom izdanju odlučio je, međutim, te kitice isključiti iz glavnog teksta pa ih staviti u napomene (Gundulić 1938: VIII). Začudo, tu Körblerovu odluku Rešetar nije proveo (nego je te kitice vratio u glavni tekst, samo što ih je tiskao kurzivom) iako je sam smatrao da nisu Gundulićeve (1938: 109-111). Tu je Volantić svakako dosljedniji od Rešetara.

¹²⁷ »Veggonsi di poi in moltissimi luoghi, ed in ogni Esemplare diversamente alterati i nomi or dei Sultani Ottomani, or dei Re di Polonia, e trasportate o ommesse delle Stanze; col qual cambiamento vengono per conseguenza ad attribuirsi a capriccio de' Copisti ad uno le imprese dell'altro: cose tutte, che chiaramente dimostrano, non essere stata l'opera ordinata, nè pubblicata dall'Autore, ma dal suo originale pieno di cancellature e di correzioni

onda pitanje za budućeg priređivača nije kako se riješiti tih mnogostrukosti, nego kako ih što odgovornije prikazati. Ne može, naime, izdanje *Osmana* tvrditi da mu je izvorni autorov tekst mjestimice raznolik, a onda čitatelju nuditi priređen *autorov* tekst koji nema raznolikosti. Od budućeg priređivača *Osmana* očekujemo da njegova priređivačka praksa, drugim riječima, bude u skladu s njegovom priređivačkom teorijom. Ukoliko mu je, dakako, namjera izdati Gundulićev tekst. Volantić svojim čitateljima nije nudio Gundulićev tekst, nego najbolji mogući tekst, onakav kakav se najbolje slagao s priređivačevim razumijevanjem problema. Ako nam se takav pristup ne sviđa jer njime priznajemo da zapravo ne znamo što je Gundulić uistinu napisao, možemo ga dostojno zamijeniti jedino pristupom koji dokazuje da znamo što je Gundulić uistinu napisao. Mi smo, nažalost, od takva znanja veoma daleko, a sigurno mu nećemo biti bliže ako se nastavimo, kao dosad, zavaravati da smo rukopisnu predaju *Osmana* upoznali do u tančine.

copiato scorrettamente anche la prima volta dopo la sua morte»; Knjižnica Biskupijskog sjemeništa u Dubrovniku, rukopis 18, list VIr (cjelovit tekst u **Dodatku 1**). Vidjeti također Gundulić 1827: 34-35.

Dodatak 1

Ovdje se donosi u cijelosti Volantićev predgovor neobjavljenom izdanju *Osmana* iz 1797. godine sačuvan u rukopisu broj 18 Knjižnice Biskupijskog sjemeništa u Dubrovniku, listovi Vr-IXv. Iz kasnije, ponešto izmijenjene verzije ovog predgovora opširne navode donosi Appendini uz talijanski prijevod *Osmana* (Gundulić 1827: 28-50). U transkripciji iz rukopisa držali smo se Volantićeva načina pisanja i onda kad je neujednačen osim što smo njegove bilješke ispod teksta prenijeli u jedinstven niz i obrojčili. Također smo zabilježili križanja i ispravke, koje je proveo sam Volantić. Kad je ispravak ili dodatak unesen iznad retka ili na rubu, to smo bilježili znakom ^.

*

Prefazione

Non era certo di decoro alla Nazione Ragusea, che più lungamente restasse inedito L'Osmano Poema del N. H. Sig.¹ Giovanni Francesco di Gondola, che dagl'Intendenti dell'Illirica Poesia fu sempre e letto con piacere, e con ammirazione riguardato, e che occupò ogn'ora senza alcun contrasto il Principato fra gl'Illirici Poeti. Mi accinsi adunque all'impresa, di cui a primo aspetto supponevo assai facile l'esecuzione pel numero non iscarso degli Esemplari, coll'ajuto de'quali formare un'assai corretta edizione. Ma posta appena la mano al lavoro m'avvidi, quanto mi fossi ingannato nella mia supposizione; poichè conobbi, che tutti universalmente gli Esemplari erano talmente alterati e sformati, che di continuo vi si incontravano de'passi, che non aveano nè rima, nè senso alcuno. Nè soltanto vi si scorgeano degli errori di parole o mal copiate, o mal intese, e perciò ad esse sostituite delle arbitrarie a capriccio; ma vi si trovava ancora un buon numero di Stanze altre tralasciate, altre intruse, altre trasportate fuori del proprio luogo, ed in tal guisa talmente confusa ora l'Istoria, ora la Geografia, che al dotissimo Autore faceano fare la più infelice figura, che mai si potesse immaginare, e reneano difficilissimo, per non dire impossibile il ridurre il Testo ad una giusta lezione. E per verità come potea succedere diversamente di uno Scritto, che forse neppur la prima volta fu esattamente estratto dall'Originale dell'Autore, e del quale in seguito pel corso di più di un Secolo e mezzo se ne fecero continue copie di copie, ad ogni una delle quali la particolar negligenza ed ignoranza di ciascuno de'Copisti agl'errori già da prima intrusi sempre de'nuovi proprj vi aggiungeva?

L'unico mezzo per tanto, che potei adoperare, onde riordinare questo sconvolgimento, si fu il riscontrare tutti quegli Esemplari, che mi riuscì di avere, e con uno correggere una Stanza, e l'altra con un altro; e non essendo neppur ciò stato in molti passi sufficiente, dovetti su i fatti accennati dal Gondola consultare attentamente la Storia per potermi, guidato da tai lumi, determinare con sicurezza ad una lezione piuttosto che ad un'altra. Dopo adoperate tutte queste diligenze spero essermi riuscito di ridurre il Testo ad uno stato, in cui ogni Stanza avesse

per lo meno e senso e rima, e colla Storia combinasse esattamente: con che mi lusingo di avere ottenuto tutto quel più, che si potea attendere da un'opera così universalmente deturpata e mal ridotta.

Ho accennato di sopra di aver trovate diverse Stanze intruse: giudizio, che formai dal non averle rinvenute in alcuno dei più antichi Esemplari, e dall'aver osservato, che in esse o erano replicati con poca grazia i sentimenti già in altre Stanze espressi, o vi si conteneano cose per lo meno inutili e superflue, che tolte via non alteravano punto il senso già dichiarato dall'Autore, anzi forse lo miglioravano, e molto meno sconvolgevano la tessitura del Poema. Contuttociò non ho stimato a proposito il rigettarle intieramente, ma le ho apposte in carattere corsivo in calce del Testo nel luogo, dove ho creduto, che fossero state intruse, lasciando agl'illuminati Lettori il diritto di portare su la loro legittimità la decisione.

Tutto questo lavoro però riusciva quasi inutile, perchè non riparava alla mancanza de' Canti xij e xjv, la quale lasciando in mezzo all'opera una formidabile lacuna, rendea il Poema imperfetto, e sommamente spiacevole e disgustoso. Usai ogni possibile diligenza e travaglio per rintracciarli in que' luoghi, ne' quali certa volgar opinione mi lusingava, che potrebbero rinvenirvisi, ma inutilmente. Confesso nondimeno con sincerità, che se meno avessi dato orecchio alle ciarle popolari, ed esaminata più addentro l'opera stessa, avrei in essa trovati fondamenti sufficienti a dispensarmi da una tale fatica: mentre dal suo esame evidentemente si rileva averla l'Autore lasciata imperfetta, per essere stato dalla morte prevenuto il compimento del suo lavoro.

Ciò scorgesi primieramente dalla Stanza 138 del Canto duodecimo, e dalla Stanza 92 del Canto decimo settimo, le quali in tutti gli antichi Esemplari si trovano non finite e co'puntini. Veggonsi di poi in moltissimi luoghi, ed in ogni Esemplare diversamente alterati i nomi or dei Sultani Ottomani, or dei Re di Polonia, e trasportate o ommesse delle Stanze; col qual cambiamento vengono per conseguenza ad attribuirsi a capriccio de' Copisti ad uno le imprese dell'altro: cose tutte, che chiaramente dimostrano, non essere stata l'opera ordinata, nè pubblicata dall'Autore, ma dal suo originale pieno di cancellature e di correzioni copiato scorrettamente anche la prima volta dopo la sua morte. Nè v'è da maravigliarsi, che l'Autore in sedici anni (che tanti appunto sopravvisse al fatto preso per soggetto del suo Poema)¹ non l'avesse terminato, se pure incominciò a comporlo immediatamente dopo il successo: poichè essendo egli stato applicato ed alle cure domestiche della Famiglia, ed agli affari pubblici della politica amministrazione, per essere stato Senatore della Repubblica di Ragusa, ed avere sostenute le principali Cariche di quel Governo,² accordava alla Poesia soltanto quei pochi ritagli di tempo, i quali da più serie e gravi occupazioni li rimaneano liberi ed oziosi: nel qual intervallo fu egli anche dalla pubblicazione di altre sue dottissime produzioni qualche volta distratto.³

¹ Fu Osmano strozzato del 1622, ed il Gondola morì del 1638.

² Libro d'Oro della Repubblica di Ragusa, detto Lo Specchio del 1600.

³ Stampò in Ancona del 1633 la sua Tragedia intitolata Arianna.

Vengono queste congetture ad essere avvalorate dalla testimonianza degli antichi Esemplari. Leggonsi in questi in luogo dei due Canti mancanti le seguenti parole »Questi due Canti mancano, perchè non si sono trovati dopo la morte dell'Autore«. Io prescindo ora dall'esaminare gli Esemplari più recenti, che per lo più dicono lo stesso, e mi restringo ai due soli de' più antichi, che io abbia avuto per le mani, e che sono l'uno del 1648, e l'altro del 1652,⁴ e così la discorro. Questa Epoca è quasi contemporanea alla morte del Gondola; Epoca, in cui doveva essere palesamente notoria la vera cagione della mancanza dei due Canti. Or asserendosi senza esitazione dagli Scrittori di tal tempo, che i due Canti mancano, perchè non si sono trovati dopo la morte dell'Autore; e non volendosi negare ad una siffata testimonianza chiara ed univoca quel peso, che giustamente si merita, e che oltrepassa i limiti della semplice congettura, converrà conchiudere, essere il vero motivo di una tale mancanza la morte prematura dell'Autore che non potè perfezionar il Poema.

So, che a questa opinione s'oppone l'autorità del P. Serafino Cerva de' Predicatori, il quale⁵ scrivendo del Gondola, così parla su la mancanza dei due Canti in questione: »Illud (cioè il Gondola il Poema dell'Osmano) illud [*sic*] edidit anno 1621: Libros xx continet; sed duo, nempe xjv et xv desiderantur, publica autoritate (quod res Turcarum minus caute in iis arguerentur) ut ajunt, supressi.«

Se si ha la pazienza di esaminar per poco tutto quello, chi qui afferma questo per altro illustre Scrittore, si conoscerà facilmente quanto poco peso in questo caso debba darsi alla sua asserzione. Vediamolo alle prove. »Illud«, dice egli, »edidit anno 1621«. Che il Gondola fosse stato insigne Poeta, io già lo sapea; ma confesso sinceramente di non aver mai saputo, che fosse nel tempo stesso stato anche Profeta, poichè non altrimenti, che per ispirito profetico potea aver composto tanti anni prima, e poi pubblicato nel 1621 un Poema, che avea per soggetto un fatto seguito del 1622. Nè questo può dirsi errore de' Copisti, mentre l'Opera del P. Cerva esiste autografa, e leggesi scritto di sua mano quanto è stato qui fedelmente rapportato: qual errore su la sua autorità avea preso qualche piede, giacchè si trovano degli Esemplari di questo Poema contemporanei al P. Cerva, aventi sul Frontispizio questo erroneo Millesimo.⁶

Andiamo avanti. Soggiunge indi »Libros xx continet; sed duo, nempe xjv et xv, desiderantur, publica autoritate (quod res Turcarum minus caute in iis arguerentur) ut ajunt suppressi.« Se il P. Cerva si fosse preso la pena di leggere L'Osmano, per certo o non avrebbe alla mancanza dei due Canti assegnata una ragione politica originata dalla poca cautela del Gondola nello scrivere su le cose Turchesche, o avrebbe creduto, che non i due Canti solamente, ma che per un siffatto motivo avrebbe dovuto sopprimersi tutto intiero il Poema, mentre l'avrebbe trovato dal principio sino alla fine ripieno di vivissime e patetiche descrizioni ed immagini della barbarie e tirannide Ottomana; ma sopra tutto avrebbe veduto,

⁴ Esistono nella Libreria Stay.

⁵ Bibliotheca Ragusina Tom: II. pag: 275.

⁶ Dal Sig.^r Ab: Milliscich e dal Sig.^r Ab: Marghich.

che le ultime trenta Stanze del Canto ventesimo erano una delle più sanguinose e furiose invettive contro Maometto, e contro il suo Alcorano: articolo, su di cui, come ogniuno ben sa, sono i Musulmani più sensitivi e gelosi, che sopra verun altro. Eppure il Senato di Ragusa vigilantissimo su tali materie l'ha lasciato correre liberamente, sicuro, che l'Accademia delle Scienze di Costantinopoli non se ne sarebbe perciò punto risentita.

Vero è, che il P. Cerva fonda tutta la sua asserzione sopra un semplice »ut ajunt« cioè sopra una ciarla: fondamento per verità troppo debole per farci credere una cosa opposta alle forti congetture contrarie, e quasi dissì all'evidenza medesima.

Se io dovessi formare qualche giudizio su questa qualunque siassi asserzione del P. Cerva, direi, che il volgo e le persone idiote, o ignare della vera cagione della mancanza dei due Canti, cioè di non essersi trovati dopo la morte dell'Autore, o non paghe, come d'ordinario fra gl'ignoranti succede, di questo semplice e natural motivo, hanno voluto sostituirne un'altro misterioso ed arcano, cioè che per riguardi politici il Governo di Ragusa li avesse fatti sopprimere; la qual opinion popolare ha poi il P. Cerva senz'altro ulterior esame troppo bonariamente adottata.

Stabilito in tal guisa, che i due Canti mancano, perchè non si sono trovati dopo la morte dell'Autore, resta ad indagare la cagione, per cui non si sieno trovati: mentre il dire semplicemente, che non gli abbia egli fatti, senza addurne di ciò qualche sufficiente motivo, che lo renda credibile, pare, che non debba soddisfare le persone sagge; non essendo verisimile, che avesse affatto tralasciati due intieri Canti di mezzo, ed avesse continuati e terminati i sei susseguenti.

In vista di una tal obbiezione sostengono alcuni, che o dopo la morte dell'Autore si sieno perduti, o che avendogli egli scritti in fogli volanti pieni di correzioni e di cancellature, come nei primi getti accade sempre a chi compone, non si sieno poi potuti leggere nè copiare. Può essere e l'uno e l'altro; ma il dirlo sarà sempre un puro asserirlo gratuitamente senza provarlo in alcun modo, e non sarà mai un'abbattere in minima parte la prima obbiezione, che tuttavia sussiste, come cioè sia questo stesso avvenuto di due intieri Canti intermedj, senza che se ne fosse potuto conservare neppur un minimo frammento, e non di alcuno nè dei precedenti, nè dei susseguenti? In somma dal detto in sin qui si rileva chiaramente, che nulla su la cagione di una tale mancanza si può asserire di positivo, e tutto quello, che si dirà, sarà sempre una semplice congettura, o piuttosto un mero indovinare.

E giacchè tanti l'han fatto, sia lecito anche a me il dire la mia opinione. Internandomi nel carattere del Gondola, trovo essere egli stato Uomo di una pietà e religione singolare. Mostrano ciò ad evidenza il suo Poemetto Illirico intitolato Lagrime del Figliuol Prodigio, e la sua traduzione in versi Illirici de'Salmi Penitenziali; opere ambedue ripiene di sentimenti di cristiano fervore e compunzione: ma molto più ciò si rileva dalla sua Dedicca della ristampa della stessa traduzione de'Salmi Penitenziali fatta al N. H. Sig.^f Marino Marino di Bona,⁷ in cui più che

⁷ In Roma presso l'Erede di Bartolomeo Zanetti 1621.

altrove spicca la delicatezza della sua coscienza, il suo distacco dal mondo, ed anche il suo ascetichismo. Ciò posto per dare qualche corso a varj fatti lasciati in sospeso nel suo Poema, dovette egli trattar verisimilmente ne'due Canti, che mancano, e i diversi moti di Osmano alla vista delle belle Schiave presentategli dal Kafjar Agà, e la sua perplessità nello scegliere fra esse le più vaghe e vistose, e l'impressione fattagli dalla straordinaria avvenenza di Suncjanizza, e gli amori di lui con Sokolizza da lei corrisposti, e le gelosie ed i rimproveri e le tenerezze di Krunoslava col Korevski nel carcere. Questi affetti avrà egli da vero Poeta maneggiati con somma vivacità ed insinuazione; quantunque sia persuasissimo, che l'averà fatto con tutta l'onestà e decenza. Or essendosi egli trovato in punto di morte col suo Osmano non compito, e perciò tuttavia in pieno suo potere, ne avrà forse in quegli estremi sentito qualche scrupolo, onde per quietare i suoi rimorsi è molto probabile, che gli avesse fatto egli medesimo abbruciare: la qual cosa quando fosse seguita, coinciderebbe benissimo con la testimonianza dei succitati antichi Esemplari, che asseriscono di non essersi dopo la sua morte ritrovati. Torno a ripetere essere questa una semplice congettura, come lo sono tutte le altre opinioni, ma non del tutto assurda, quale pienamente sottometto all'esame degl'illuminati Lettori, acciò le accordino quel grado di probabilità, che alla loro saviezza parerà, che se le compete.

Qualunque però siassi la vera cagione di questa mancanza, ha supplito ad essa egregiamente il N. H. Sig.^r Pietro Ignazio Gio: Francesco di Sorgo, il quale avendo ereditato dall'illustre suo Genitore il genio ed i talenti per l'Ilirica Poesia, non ha sofferto, che un'opera di tanto lustro e decoro per la Nazione restasse più lungamente mutila e mancante. Internatosi egli perciò nella mente del Gondola, e fatta attenta riflessione sù alcuni spruzzi da lui gittati di qua e di là nel Poema, ha scorto benissimo quelle cose, che l'Autore medesimo per dare uno sfogo conveniente ad alcune azioni non condotte al suo fine ne'precedenti dodici Canti avea probabilmente dette ne'due mancanti, e sull'orme da lui segnate giunse felicemente al compimento del suo lavoro disegno. Converrebbe, che io qui mi diffondessi moltissimo nel rilevare tutte le bellezze, delle quali è ripiena questa sua produzione; ma lascio volentieri ai Lettori il farlo, ed il rendere le debite laudi a così benemerita fatica. A me basterà soltanto l'assicurare il Pubblico, che la rara modestia del Sig.^r Sorgo unita alle altre virtù, che ornano un cristiano Cavaliere e Senatore, e che in lui tutte mirabilmente risplendono, appena s'è potuta indurre dai continui e forse anche alle volte soverchiamente indiscreti stimoli ed impulsi de'suoi Parenti ed Amici ben consapevoli; quanto egli valesse nell'Ilirica Poesia, a mettere mano ad un tale lavoro; e compitolo, a strapparglielo dirò così a viva forza di mano per pubblicarlo. Egli pure vi ha aggiunti elegantemente in una sola Sestina gli Argomenti tanto ai due Canti da se composti, quanto ai diciotto del Gondola, onde agevolare al Lettore la ricerca di qualche passo, che più gli fosse in grado di rinvenire.

Devo anche avvertire i Lettori, che il Canto contenente il Concilio de'Demonj in alcuni Esemplari si pone per decimoterzo, ed in alcuni per decimoquinto⁸: indi-

⁸ Negl'Esemplari del N. H. Sig.^r Slatarich, e del Sig.^r Stay si mette per xv.

zio anche questo, non essere stata l'opera compita nè pubblicata dall'Autore. Io ho creduto di dover seguire i secondi, mettendo i due Canti del Sig.^r Sorgo per xiiij e per xjv, e quello del Concilio per xv; mentre m'è sembrato, che un tal ordine sia più conforme alla tessitura del Poema, come leggendolo si potrà agevolmente rilevare.

Per rendere l'opera a tutti intelligibile vi ho aggiunto diverse Note, specialmente su i fatti storici. Queste, come pure l'Argomento premesso a tutto il Poema, sembreranno forse ad alcuni troppo diffuse, come in realtà lo sono. Era facile l'abbreviarle ^accorciarle^: ma io considerava, che se il Lettore sapeva il fatto, di cui si trattava, poteva tralasciare la lettura della Nota breve o lunga, che fosse; se poi non ne era informato, non gli sarebbe stato discaro d'esserne istruito con distinzione ^precisione^, molto più che il conoscerlo in tutte le sue circostanze giovava moltissimo alla piena intelligenza del Testo.

Comprendo finalmente di dover incontrare una giusta censura per avere fatte le Note Italiane ad un Testo Illirico, e resa con ciò l'Opera un'Irco-Cervo. Non mi difendo dalla critica, perchè la riconosco ragionevole: mi lusingo però di ottenere qualche compatimento, esponendo la ragione, che m'indusse ad operare in tal guisa. Io riflettea alla totale decadenza, in cui è al giorno d'oggi la ^vera^ Lingua Illirica a segno, che mi è sembrato ^indispensabilmente^ necessario spiegare in margine le parole meno usate per farle da tutti intendere: ho perciò stimato a proposito con le Note in Lingua Italiana adattarmi al tempo, e non cercar di schiarire una oscurità per mezzo d'un'altra maggiore.

Non ostanti poi i pregi grandissimi di questo Poema uopo è di confessare, che il Lettore v'incontrerà qualche volta de'passi poco conformi al delicato genio della moderna Letteratura. Sarà però facile l'assolvere da molte censure l'Autore, se si vorrà riflettere al secolo, in cui egli fiorì, secolo troppo calamitoso e funesto per le Belle Lettere; e molto più all'imatura morte, che lo rapì alla Republica Letteraria, da cui se non fosse stato intempestivamente sorpreso, è da credere, che l'Opera sarebbe stata da lui stesso assai migliorata, e purgata da una gran parte di que'difetti, che al presente in essa si scorgono.

E qui forse da taluno si vorrebbe, che si entrasse nella discussione, se il Poema del Gondola possa a ragione chiamarsi Epico: e sottoponendo da una parte agli occhi del Lettore tutti i requisiti necessarj per costituire tale un Poema, si contrapponess'er^o dall'altra tutte le qualità, che vi sono, o vi mancano nell'Osmano, ed in tal guisa si decidesse la controversia. Ma a che entrare inutilmente nelle ricerche delle qualità costituenti il Poema Epico, dopo che moltissimi Scrittori ne parlarono copiosamente? Legga adunque costoro chi vuol decidere un tal punto, confronti co'loro precetti la condotta dell'Osmano, e formi da se quel giudizio, che dai suoi lumi e talenti li sarà dettato.

Converrebbe in ultimo istruire il Lettore intorno alla persona ed ai scritti del Gondola. Per adempire ad una tal parte di mio dovere mi prevalerò volentieri delle testimonianze de'Scrittori, che hanno parlato di lui, le quali al nostro intento mi sembrano sufficientissime; non isperando io di poter aggiungere cosa alcuna di più a quanto eglino ci hanno fatto sapere di lui. Eccole adunque riportate esattamente.

Dodatak 2

Kao što je vidljivo iz **Dodatka 1**, Volantić je za svoje izdanje *Osmana* izvorno napisao predgovor na talijanskom jeziku, a na talijanskom je sastavio i sve ostale materijale koje je namjeravao pridodati Gundulićevu tekstu. O tome i sam nešto kaže u predgovoru braneći svoju odluku opaskom da je istinski hrvatski jezik u Dubrovniku zapao u tako loše stanje da mu se činilo nužnim objašnjavati značenje Gundulićevih riječi koje su ispale iz upotrebe, a da bi objašnjenjima na hrvatskom samo jednu zbrku zamjenjivao drugom. Drugim riječima, Volantić je nastojao izdanje prilagoditi potrebama svoga vremena i jezičnim običajima svojih suvremenika. No na koncu se on, barem nam tako javlja Appendini (1827: 33), priklonio uvjerenju da bi talijanska oprema nagrdila hrvatski tekst umjesto da ga uresi te je dopustio da sve ono što je on napisao na talijanskom na hrvatski preveđe Petar Bašić, za kojega Appendini kaže da je bio dobar poznavatelj hrvatskoga jezika. Točnost te tvrdnje može se provjeriti u ovom dodatku. Nije poznato kada je točno Volantić promijenio svoje mišljenje niti kada je Bašić započeo svoj posao, ali znakovito je da se u izvancima iz kasnije verzije Volantićeva predgovora koje donosi Appendini pitanje jezika uopće ne spominje. Kako se može saznati iz usporedbe s tekstem u **Dodatku 1**, Bašić je prevodio iz kasnije verzije Volantićeva predgovora, koja je na mjestima drugačija i koja odgovara Appendinijevim izvancima. Od Bašićeva prijevoda sačuvao se samo početak, i to u njegovu autografu (rukopis 1735 Arhiva Male braće u Dubrovniku), a jasno je iz praznih stranica u rukopisu da se ništa nije izgubilo, nego Bašić naprosto nije u poduzetom poslu daleko dogurao. Tekst iz Bašićeva autografa donosimo u nama suvremenoj grafiji i s prilagođenom interpunkcijom. Bilješke su Bašićeve; mi ih prenosimo u objedinjen brojni niz. Ispravke zapisane iznad retka Bašićevom rukom uvodimo znakom ^, a nečitljiva slova znakom x.

*

Pridgovor

Prem bi uistinu sramotno i ružno bilo kad bi se udilje u zabiti ostavio, a na prostranu svjetlos od svijeta ne izveo *Osman*, viteško spjevanje gospodina Dživa Frana Gundulića, vlastelina dubrovačkoga, koje od slovinskoga pjesništva¹ razumnikâ vazda bješe milo i ugodno šteno i u mnogoj cijeni i časti držano, i složitelj koga najprvo mjesto među slovinskijem pjesnikom ~~jednoskupno~~ ^razložito^ držaše ^imaše^. Začeh dake u pameti mojoj pritještenje njegovo izvršit, ter cijenjah sam sobom da bi to lasno mogo ispunit radi velika broja pripisa, koji se pri svakomu nahode, s pomoći kojijeh nadah se da bi se moglo jedno ispravljeno pritještenje tvorit. Ali ištom prionuh na ovi poso, istavah se tajčas koliko se bijah u momu

¹ *Poesia*.

nadanju privario, erbo spoznah da svi pripisi manje-većeli tako ružno bjehu izopačeni i priobraćeni da se bez pristanka susretahu u njima strukâ² koje niti se s romonom³ ugađahu niti se razumjet mogahu. Pokli ne samo čestokrat na riječi namjerah se koje naopako bjehu ili pripisane ili od pripisaocâ naopako razumljene i stoga mješte pravijeh od pjesnika upisanih druge svevoljno namijenjene, nu još i na množ struka nekijeh sasvijem dignutijeh, nekijeh iznovice umetnutijeh, a nekijeh u nemjesto prinesenijeh; i po temu na taki način bijaše na mnogo mjesta sad kopnopisje⁴ izopačeno, sad pripovijedanje smeteno, da našem primudromu pjesniku nečas i sramota uzrokovala se i prem sasma trudno bijaše miso i začće njegovo bistro i nezavodno doprijeti. Niti se uistinu mogala drugačije dogoditi jednomu pismu koje lasno može bit da ni prvi krat ne bijaše pomnjivo iz istoga rukopisa pjesnikova pripisan, i od koga pak za veće od sto i peset godišta bjehu bez pristanka drugi i drugi pripisi utvoreni, ter tako po svačigovoj nepomnji i neumjetonstvu na prva izopačenja bjehu druga pristavljena.

Utoliko jedini način koga cijenjah vrijedna da bi tolike neurednosti ispravio i povratio oni red koji se tako nahodjaše izgrđen, bješe sve što veći broj mogo se prikupit pripisa, ter primjerajuć ovi pripis s onijem i mnoge među sobom prigledajuć, sad onu struku s ovijem pripisom, a onu s onijem ispravit i na pravo štenje privesti. Niti ovo bijaše zadosta: trjebovaše odviše da bi Gundulićevu pravu miso do kraja dosegnuo, mnokrat u pripovijedanjih naroda razlikijeh i u kopnopisju iskat i iznahodit ona prosvjetljenja koja bi bila ili sasvijem raščinila ili za najmanje prosvjetlila one tmine koje se na dosta i dosta mjesta neuredno susretahu. Iza kako sve ove pomnje i nastojanja u djelo postavih, ufam da sam dopro na svrhu, ako ništa drugo, a ono za najmanje da svaka struka može bit razumljena, uzima potrebni romon i s pripovijedanjem i s kopnopisjem bude se ugađat, ter cijenim da sam tijem dopro do onoga što se moglo ufat o onomu pismu koji toliko bijaše izopačen i izgrđen.

Narekoh odizgar da nekoliko struka iznađoh koje bjehu od družijeh umetnute, a ne od našega pjesnika složene. Razlog na koji naslonih ovu moju miso jes ^ili^ er te struke u nijednomu davnomu rukopisu ne iznađoh ili erbo u njima nijednom vještinom ni uljudnosti pješinstva ^ona^ ista začća bjehu izgovorena, koja se i u družijeh strukah nahodahu; ili na svrhu er se govoraše u njima o stvarih zaludnjih i koje dižući nijednu tamnos ni zahod besjede ne ostavljahu, paček veće prosvjetljenje i bistrinu svemu inokupno spjevanju donošahu.

Ali ne može se ovo isto rijeti o očitu umetnuću njeke četir struke koje se nahode na početku prvoga pjevanja, u kojijeh namisli se postaviti zdržanje ili zamjeru svega spjevanja; umetnuće, uistinu, koje jaku malu cijenu donosi i koje prem slab obzir ~~xxxxxxx~~ ^dostoji^, jer se ne nahodi nego u jednomu samo pripisu, koji mi bješe iz grada Kotora donesen. Ništa ne manje rijet ću samo u prohodu da

² Stanacâ [u izvorniku: *Stanazaa*]

³ *Rima*.

⁴ *Geografija*.

rečene četir struke ne uzdrže pravu zamjeru spjevanja Gundulićeva: pokli potajne osnove i motrenja matere Mustafine od našega pjesnika samo prohodom na svrsi sedamnestoga pjevanja narečene ne utvaraju po ništa poglavito zdržanje svega spjevanja; rijet ću paček odviše da tko god bijaše pisalac te četir struke, prem je ludo namislio da Gundulić upo bijaše u tako glavno pomanjkanje propuštivajuć postaviti zamjeru svoga spjevanja, a ne domisli se taj pisalac da izgled velikoga Omera bijaše on zajedno sjedinio i zdržanje i zazvanje djevica od Parnasa. Tijem pak složitelj rečene četir struke, da bi ih na koji god način slučio s onijem što slijedaše pjevat Gundulić, ne krati se uzet slobodu izopačiti njegovu drugu struku prvoga pjevanja na ovi način.

Struka Gundulićeva
*Narecite sad i meni
 kako istočnom caru mladu
 Smrt vitezi nesmiljeni
 Daše u svomu Carigradu.*

Struka pisaoca neznana
*Narecite sad i meni
 od izdajstva svu sastavu
 s ke vitezi nesmiljeni
 smješe u carsku tegnut glavu.*

Čini se dake da taj pisalac upade u ovu privaru videći da u nijednom pripisu ne počinje prvo pjevanje osmom strukom, koja počinje *O djevice čiste &.*, u kojoj je ⁵ rečeno zdržanje i zazvanje ujedno nahode, neg nekome pjesancom od sedam struka koju svi pripisaoci nadstaviše na početak prvoga pjevanja i koju mi u ovomu pritještenju razlučismo od te osme struke, kojom Gundulić uprav počinje svoje spjevanje. Za svijem težijem cijenjaj podobno ne izvrć nijednu od tjech struka, neg ih postaviti s rukopisnijem⁵ slovima na ono mjesto na koje mnjaha da bijahu umetnute, neka bi štioć lasno došo u spoznanje od njih.

Ali vas ovi moj trud bijaše zaludan er ne nadomjeraše nimalo pomanjkanju 13. i 14. pjevanja, koje posred spjevanja, ostavljajuć prem od veće propuštano, sve spjevanje mnogo neuredno utvaraše i sasma neizvrčno. Da bi se ova dva pjevanja iznašla, koja dosad niko ih nikako mogaše iznaći, postavim svu najveću koju mogah pomnju, iziskivajuć ih po svijem onijem mjestima u kojijeh, po onoj riječi koja bijaše u puku, činjaše mi se nadati da bi ih mogo iznaći, ali sve bi zaman i zaludu. Nu dobrovoljno spovijedam da sam manje vjerovo glasu koji bijaše rasijan u puku i da sam prije toga bio dobro sve spjevanje iskušo, bio bih bez sumnje u istom njemu [...]

⁵ *Corsivo.*

Dodatak 3

U rukopisu 2941 Arhiva Male braće u Dubrovniku sačuvao se, među drugim stvarima, nacrt proglasa koji je 1803. godine Ivan Luka Volantić sastavljao u ime dubrovačkog tiskara Antonija Martecchinija. U proglasu, pisanom Volantićevom rukom, najavljuje se i opisuje izdanje *Osmana* što ga je Martecchini namjeravao tiskati 1804. godine. Upućen »ljubiteljima ilirskog pjesništva«, proglas odaje Volantićevo autorstvo jer govori o posebnim teškoćama koje su priređivaču, koji se u proglasu ne imenuje, prouzročili mnogi nepouzdana prijepisi Gundulićeva djela te manjak dvaju pjevanja. Volantić objašnjava priređivački postupak, najavljuje dodatne materijale kojima će tekst biti opskrbljen te opisuje format i opremu izdanja, zamišljenog u četiri sveska. Na kraju se govori i o cijeni po kojoj će se tiskani *Osman* moći kupiti. Povremeni ispravci i izmjene u tekstu, također provedeni Volantićevom rukom, dodatno potvrđuju njegovo autorstvo ovog nacrta. Proglas je trebao biti tiskan i na talijanskom i na hrvatskom jeziku, ali u rukopisu se nalazi samo talijanski tekst. On se ovdje donosi bez ikakvih intervencija, zajedno s Volantićevim križanjima i ispravcima (uvedenima znakom ^). Jedino se ne prikazuje mijenjanje reda riječi provedeno na jednom mjestu brojevima iznad retka, nego se samo donosi izmijenjeni red.

*

Agli Amatori della Poesia Illirica
Antonio Martecchini Stampatore in Ragusa

Sanno bene gli amatori della Poesia Illirica, in quale pregio sia stato *sempre* ^ognora^ ^sempre^ tenuto a ragione *L'Osmano* Poema del N. U. il Sig.^r Gio: Francesco di Gondola. Evidentemente ciò prova il piacere, con cui fu *sempre* ^ognora^ letto, la molteplicità delle copie manoscritte sparse per tutta la Dalmazia, ed il desiderio e le replicate istanze di moltissimi Letterati anche de' paesi stranieri, acciò *echè* questa insigne Opera, che faceva tant'onore a Ragusa, e a tutta la Nazione Illirica fosse una volta resa pubblica per mezzo delle stampe. Due gravissimi ostacoli però si frapponivano all'adempimento di queste brame: l'immenso numero degli errori intrusi ne' manoscritti dalla negligenza, dall'ignoranza, e tal volta anche dall'ardire de' Copisti; errori, che rendevano frequentemente incapibile ~~al~~ *Lettore* il sentimento del Gondola: e la mancanza dei due Canti intermedj, cioè del xij e del xiv senza che se ne possa assegnare la vera cagione della medesima. La perdita dello scritto originale dell'Autore rendeva impossibile la correzione degli errori de' Copisti, e toglieva la speranza di rinvenire i due Canti mancanti, o almeno la possibilità di assicurarsi, se l'Autore avesse *veramente* ^ lasciata l'opera imperfetta, o se si sieno smarriti dopo la sua morte. Deposta ogni lusinga di ottenere l'intento con un tal mezzo, rimaneva unicamente il tentar l'altro, che era quello di confrontar fra di loro tutti gli esemplari, che si *potevano* ^*potessero* ^ *avessero* potuto^ avere, e con

uno correggere una Stanza e l'altra con un'altro, ed anche di ricorrere ai lumi, che poteva somministrare la storia, dove non era sufficiente il riscontro degli esemplari per determinarsi con fondamento ad una lezione piuttosto che ad un'altra. Con una tale diligenza si [^]poteva[^] [^]superava[^]re[^] il primo ostacolo: per togliere l'altro conveniva interessare i talenti di qualche saggio e valente Poeta, che internandosi nella mente del Gondola, ed uniformandosi per quanto fosse possibile al suo stile, supplisse al difetto dei due Canti, e rendesse perfetto il Poema.

Dopo una non indifferente fatica, pazienza, ed attenzione si venne [^]al fine[^] a capo [^]al fine[^] del confronto degli esemplari, si tolsero gli errori de' Copisti, e si ridusse l'Opera ad una giusta lezione. Alla mancanza poi dei due Canti ha felicemente supplito l'aurea penna di uno dei migliori Poeti Illirici, che vivono attualmente a Ragusa, e la sua mirabile produzione non lasciò desiderare quelli dello stesso Gondola. Nè contento ~~di ciò~~ [^]egli di tanto[^] questo[^] vi ha pure aggiuntò in una Sestina gli Argomenti a ciascun Canto tanto dei dieciotto del Gondola, che dei due da se composti.

Per rendere il Poema più utile, più intelligibile, e più gradito ~~saranno~~ [^]furono[^] ~~aggiunte a ciascun Canto~~ [^]illustrato con[^] delle Note e sulla Storia e sulla Lingua oltre un dettagliato Argomento storico, che ~~sarà~~ [^]viene[^] premesso all'Opera, e [^]aggiunta[^] sulla fine [^]agg di[^] un piccol Dizionario di quelle voci, che sono meno usate, e perciò meno intelligibili.

Ecco dunque ridotto *L'Osmano* a quello stato, che possa pienamente soddisfare il desiderio di coloro, che hanno del genio per la Poesia Illirica [^]ed in tale stato io ho risoluto di renderlo pubblico con le mie stampe[^]. E perche la mia Edizione non faccia torto al merito dell'Autore, io ho espressamente ordinato nuovi caratteri, de' quali valermi nell'impressione del Poema. Essi debbono essere alquanto più grandi di quelli, nei quali è stampato il presente Manifesto, e ciò perchè la lettura riesca comoda ad ogni sorte di persone. La carta sarà di questa stessa specie: e qualche centinaio di copie sarà stampato in carta anche ~~migliore~~ [^]più fina[^]. Acciocchè poi l'Opera possa facilmente essere portatile, ho stimato bene di ~~imprimerla~~ [^]dividerla[^] in quattro Tometti di questo medesimo taglio, e di proporzionata grossezza. L'Ortografia in ultimo sarà in tutto uguale a quella, con cui è stampata la traduzione in lingua illirica del presente Manifesto. Mi è noto, che non tutti gl'Illirici sanno adattarsi a leggerla; ma ugualmente mi è noto, che l'esercizio per qualche giorno della sua lettura ~~toglie~~ [^]fa[^] alla fine [^]superare[^] ogni difficoltà. Per parte mia posso assicurare i Lettori, che nell'edizione di questa Opera farò, che sia esattissima la correzione; ed al principio del venturo anno 1804 spero di poter mettere la mano al lavoro.

Il valore d'ogni Tometto legato alla rustica sarà di un Ducato Raguseo, che corrisponde a Lire otto Dalmatine, e a Lire tre e mezza Veneziane di buona moneta: [^]d'ogni Tometto poi stampato in carta ~~migliore~~ [^]più fina[^] ugualmente legato alla rustica sarà ~~dato per~~ [^]di[^] un Ducato e mezzo di Moneta Ragusea, che equivale a dodici Lire Dalmatine, e a cinque Lire Veneziane di buona moneta.

~~Ho pubblicato il presente Manifesto, perchè~~ Coloro, che volessero fare l'acquisto dell'Opera, ~~mi rendano avviso~~ ^si compiacciano darmene l'avviso^ per tutto il corrente anno 1803, acciò possa determinare il numero delle copie, che dovrò stampare.

Tosto che sarà terminato ciascun Tometto, sarà annunziato dalle Gazzette di Trieste e di Venezia, acciò coloro, che si saranno dati in nota, o ^anche senza essersi dati in nota^ che vorranno provvedersene, si possano indirizzare a qualche loro Corrispondente qui in Ragusa, a cui previo l'esborso del suddetto prezzo sarà prontamente consegnato il Tometto, che sarà stato stampato.

Dodatak 4

U Državnom arhivu u Dubrovniku čuva se rukopisna ostavština Nika Gjivanovića (1876-1949), koji se zanimao za prve pokušaje izdavanja Gundulićeva *Osmana* tiskom. Tijekom svojih istraživanja Gjivanović je proučio Volantićevu ostavštinu, koja se u njegovo vrijeme još uvijek mogla naći u Dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku. U Gjivanovićevim izvodima iz Volantićeve ostavštine sačuvani su podaci i o nekim rukopisnim materijalima koji se danas ne mogu naći u Dominikanskoj knjižnici niti u prijepisima Ambroza Bačića (1867-1931) sačuvanima u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (R 3418). Između ostaloga, kao dio jedinice 118, Gjivanović donosi prijepis jednog lista na kojem je Volantić sastavio nacrt upita o isposniku Blažu, poljskom plemiću koji se spominje u Gundulićevu *Osmanu* (XI, 169) i za kojega je Volantić smatrao da mora biti povijesna osoba. Naime, usporediv se isposnik javlja u devetom pjevanju djela *Wojna chocimska*, koje je 1780. godine objavio Ignacy Krasicki. Svoj je upit Volantić poslao jednom prijatelju u Varšavu ne bi li se ondje, na izvorištu, štogod saznalo o rečenom Blažu. Gjivanović javlja da je riječ o Volantićevu autografu i da ga je on prepisao redak za redak, zajedno s Volantićevim ispravcima. Ispravci iznad retka uvode se znakom ^, a brojevi kojima se mijenja red riječi donose se na kraju riječi umjesto iznad njih.

*

Giovanni Gondola nel suo Poema Illirico intitolato *L'Osmano* parla a lungo sulla guerra sostenuta del 1621 dal Principe Carlo Chodkiewicz Palatino di Vilna e Gran Generale di Lituania contro Osmano l'Imperatore de'Turchi. Tra i principali Personaggi del Poema introduce un Romito, che chiama Biagio, e che dice essere di nobile prosapia Polacca. Soggiunge, che questo Romito avea predetto a Sigismondo III allora Re di Polonia tutti gli eventi di quella guerra, e che col Crocifisso alla mano avea preceduto l'esercito Polacco nella battaglia. L'aver il Vescovo di Varmia introdotto lo stesso Romito nel suo Poema scritto in lingua Polacca sulla guerra medesima, e stampato circa l'anno 1779 fa credere, che il fatto ^racconto^ non sia un'invenzione poetica, ma che sia ^fatto^ seguito² realmente¹. Ad onta di tutte le diligenze praticate con la lettura di Storie tanto universali, che particolari di Polonia e di autori Polacchi, non è fin ora riuscito di rinvenire la minima traccia di un tale Romito; cosicchè v'è chi pensa, che unicamente se ne potrebbe avere alcun lume sul luogo dal qualche erudito Polacco, che fosse istruito delle cose patrie. Si desidera adunque ^tanto^ avere, quando fosse possibile, sul predetto Romito tutte le più dettagliate notizie, copiando il testo dell'Autore, che ne avesse fatta menzione e citando l'opera, il libro, la pagina &c; ed in caso non se ne potesse avere notizia da opere scritte, procurarla a voce da qualche dotto Polacco, che ne fosse informato per tradizione.

Dodatak 5

Autograf konačne verzije Volantićevih komentara na tekst *Osmana*, još u prvoj polovici dvadesetog stoljeća čuvan u Dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku, ondje se više ne može naći. Nasreću, dominikanac Ambroz Bačić (1867-1931) prepisao je »Volantićev rukopis«, kako ga on zove, a taj se prijepis danas nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu pod signaturom R 3418. Ovako Bačić opisuje Volantićev autograf: »Rukopis obufaća 7 svezčića i 4 arka, u kojima je napisan rječnik. Svaki svezčić nosi po 6 araka, osim petoga, koji ih ima 5. U izvorniku nema početka, niti naslova, i za to počimlje prijepis onako okrnut. Na mnogim mjestima rukopisa, bilo je na rubu araka umetnuto primjetaba i popravaka, po svoj prilici istom rukom. Sve te primjedbe i popravci bili su vjerno prepisani u prijepisu na istim mjestima u kojima se nalaze u izvorniku. [...] Vas pak prijepis bi kolacijoniran sa izvornikom.« Volantić je pred svakom bilješkom naveo stihove na koje se komentar odnosi, što je Körbleru bio jedini izvor za tekst *Osmana* kako ga je uspostavio Volantić. Budući da Körbler nigdje ne donosi popis stihova zastupljenih u Volantićevu komentaru, a varijante u aparatu donosi samo onda kada su mu zbog nečega zanimljive, ovdje su popisani svi zastupljeni stihovi. Kurzivom su tiskani brojevi stihova koje Volantić navodi samo djelomično, a podvučeni su oni stihovi koji u komentaru dolaze izvan reda. Zvezdicama su označeni stihovi koje Körbler nije stavio u glavni tekst. Volantić je pisao bilješke i uz Sorkočevićeve dopune (ovdje pjevanja XIII i XIV). Tekst *Osmana* sačuvan u Bačićevu prijepisu Volantićevih komentara treba promatrati u savezu s rukopisom broj 18 Knjižnice Biskupijskog sjemeništa u Dubrovniku.

*

- I** 10, 12, 23-24, 39-40, 41-44, 45-46, 47-48, 57-58, 86, 97, 100, 107-108, 129-130, 197-198, 207-208, 252, 253, 258, 272, 293, 297-298, 301-304, 315-316, 354, 356, 358, 359-360, 367, 367-368, 371-372
- II** 10, 14, 17-20, 83, 90, 93-94, 103, 115-116, 122, 128, 163, 177, 233, 235, 308, 309-310, 339, 340, 341-342, 414, 463-464, 495-496
- III** 19, 20, 21-24, 35-36, 39-40, 67, 69-72, 74, 79, 80, 83, 84, 89-92, 95, 97, 102, 107-108, 115-116, 127-128, 165-166, 177-178, 191-192, 207, 209, 211, 224, 228, 231, 241, 252, 265, 276, 277-280, 289-292, 293-294
- IV** 33, 37, 39-40, 65-66, 68, 72, 79, 81-82, 122, 137-138, 142, 155-156, 165-168, 175-176, 205-208, 246-248, 259, 260, 266, 272, 287, 327, 330, 333, 334, 348, 449-450, 454
- V** 9-12, 61, 125-128, 313-316, 325-328, 525-526
- VI** 321-322

- VII** 14, 19, 43-44, 45-48, 57-60, 77-80, 81, 82-84, 151, 157, 158, 172, 191-192, 203, 205-206, 217-220, 251-252, 253-254, 259, 305, 310-312, 314, 315-316, 317-318, 352, 353-356, 395, 415, 416, 417-418, 421-422, 426, 430
- VIII** 305-308, 318-320, 327-328, 329-330, 338-340, 343-344, 367, 445-448, 449-452, 453
- IX** 31-32, 40, 56, 85, 116
- X** 61-64, 105-108, 165-168, 181-182, 217-218, 221-222, 362, 373-374, 385-386, 409-412, 441-444, 449-452, 453-456, 457-460, 465-468, 473-476, 477-480, 485-488, 489-492, 501-504, 505-508, 509-512, *521-524*, 533-536, 541-544, 545-548, 549-552, 561-564, 569-572, 599
- XI** 31-32, 47-48, 169, 208, 210, 214, 217, 232, 235, 253, 257-258, 262, 265, 287, 337, 366, 429-430, 437-438, 503, 579-580, 581-582, 607-608, 683-684, 769-770, 771-772, 773-774, 777-780
- XII** 256, 301-304, 553
- XIII** 5-8, 105-106, 157-158, 339-340, 469-472, 527-528
- XIV** 1-4, 33-36, 205-208, 249-250, 261-264, 285-286, 437-438, 465-468, 473-476, 485-486, 501, 597-600, 613-616, 733-736, 829-832, 833-836
- XV** 147-148, 218, 219, 225, 326, 340, 345-346
- XVI** 113-114, 117-118, 120, 200, 233-236, 312, 335-336, 357-358
- XVII** 304, 389-390, 465-468, 538, 588, 596, 687-688, 689, 709-712
- XVIII** 14-16, 17-20, 23-24, 132, 293, 439
- XIX** 1-4, 21-22, 26-28, 30, 37-38, 43, 47-48, 49, 53-54, 63-64, 65-66, 67-68, 76, 79-80, 85-86, 133, 150, 763-764, 822, 897-899, 925-926, 981-982, 1027-1028, 1031-1032
- XX** 11-12, 15-16, 25-28, 137-138, 169-170, 177-180, 189-192, 181-184, 197-200, 185-186, 187-188, 201, 202-204, 205-206, 207-208, 209-210, 211-212, 213-215, 215-216, 217-220, 221-224, 225-228, 229-232, 233-236, 237-240, 241-242, 251-252, 341-344, 369-372, 417-420, 421-424, 435, 445, 455, 485-488

POPIS CITIRANIH RUKOPISA

Arhiv Dubrovačke biskupije, Dubrovnik

- 20.2 (Spisi generalnih kapitularnih vikara »vacante sede episcopali« 1815-1820)

Arhiv Male braće, Dubrovnik

- 123 (Gundulić, *Arijadna*, prijepis Ambroza Markovića)
 206 (Gundulić, *Osman*, prijepis Ambroza Markovića)
 262 (Gundulić, *Osman*, prijepis Nikole Ohmučevića)
 329 (Gundulić, *Osman*)
 1258 (Sorkočevićeva dopuna *Osmana* i bilješke Ambroza Markovića)
 1735 (Početak Volantićeva predgovora izdanju *Osmana* u prijevodu Petra Bašića)
 2272 (Antun Agić, Pisma Inocentu Čuliću)
 2403 (Gundulić, *Osman*, Volantićev radni primjerak)
 2941 (Volantićev nacrt proglasa za Martecchinijevo izdanje *Osmana*)

Dominikanska knjižnica, Dubrovnik

- 34-VII-5 (*Registro dei sepultuari*)
 34-VII-14 (Autografski spisi F. M. Appendinija)
 34-XIV-7 (Palmotić, *Akile*, prijepis Mata Vodopića)
 34-XV-10 (Gundulić, *Osman*, prijepis Nikole Skorsura)

Državni arhiv Dubrovnik

- Diplomata et acta saec. XVIII, 106; 158; 186-11; 197
 Memoriae, 7 (Nacrt Appendinijeva ogleđa o Gunduliću)
 Miscellanea saec. XIX. (Volantićeva oporuka)
 RO Bizzaro, AB2 (Korespondencija Ivana Bizzara)
 RO Čingrija, II-b-1 (Gundulić, *Osman*, prijepis iz 1699)
 RO Giorgi, IIIa (Korespondencija F. M. Appendinija)
 RO Gjivanović, 118 (Materijali o Gundulićevu *Osmanu*)
 RO Gjivanović, 2 (novi niz) (Pisma Frana Staya)
 RO Zore, VII-1 (frančezarije)
 Testamenta notariae 10.1, 90 (Volantićeva oporuka)

Knjižnica Biskupijskog sjemeništa, Dubrovnik

- 10 (frančezarije)
 11 (frančezarije)
 12 (frančezarije)
 18 (Gundulić, *Osman*, Volantićev prijepis)
 28 (Gundulić, *Osman*)

Zavod za povijesne znanosti HAZU, Dubrovnik

Zbirka Bizzaro, D. a. 7 (Zuzorić, *Besjede duhovne*, autograf)

Znanstvena knjižnica, Dubrovnik

16 (Gundulić, *Osman*)

42 (Gundulić, *Osman*)

Arheološki muzej, Split

Arhiv Francesca Carrare, 5 (Pisma Inocenta Čulića)

Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb

I. b. 62 (Kanavelić, *Muka Isukrstova*)

I. c. 63 (Čulićev prijepis kataloga biblioteke Aletin-Stay)

I. d. 90a (Gundulić, *Osman*)

I. d. 90b (Gundulić, *Osman*)

II. b. 12 (Đurđević, Palmotić, F. Bobaljević i dr.)

XV-49/1, Ostavština obitelji Balović (Gundulić, *Osman*, prijepis iz 1728)

Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

R 3129 (Gundulić, *Osman*)

R 3194 (Gundulić, *Osman*)

R 3197 (Gundulić, *Osman*)

R 3418 (Volantić, *Note sull' Osmano*, prijepis Ambroza Bačića)

R 3419 (Miho Milišić, *Mescolanze, parte III*)

R 4109 (Gundulić, *Osman*, prijepis Stijepa Valovića iz 1689)

R 4283 (Gundulić, *Dijana, Armida*, prijepis Ambroza Markovića)

Austrijska nacionalna knjižnica / Österreichische Nationalbibliothek, Beč

Ser. n. 4500 (Gundulić, *Osman*, prijepis iz 1695)

Ser. n. 13293 (Zbornik Miha Rastića s djelima Marina Držića)

Arhiv Srpske akademije nauka i umjetnosti, Beograd

321 (Gundulić, *Osman*, prijepis Ambroza Markovića)

Narodna biblioteka Srbije, Beograd

Legat Petra Kolendića, 1/50 (Sorkočevićeva dopuna *Osmana*, prijepis

Nikole Taljerana)

Donjosaska državna i sveučilišna knjižnica / Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen

8° Philol. 213 (Gundulić, *Osman*, prijepis Krile Mazarovića iz 1703)

Nacionalna znanstvena knjižnica / Одеська національна наукова бібліотека, Odesa
10/4 (Držić, *Hekuba*; Vetranović, *Posvetilište Abramovo*)

Francuska nacionalna knjižnica / Bibliothèque nationale de France, Pariz
Bibliothèque de l'Arsenal, 8701 (Gundulić, *Osman*)

Slavenska knjižnica / Slovanská knihovna, Prag
T 395 (Palmotić, *Danica*, prijepis iz 1685)
T 4198 (Gundulić, *Osman*)

Vatikanska apostolska knjižnica / Biblioteca Apostolica Vaticana, Rim
Vat. Slav. 16 (Gundulić, *Osman*, prijepis Miha Martellinija iz 1667)

Museo Correr, Venecija
Biblioteca Cicogna, 3203 (Korespondencija Iacopa Coletija, Pisma Ivana
Luke Volantića i Petra Bašića)

POPIS CITIRANE LITERATURE

- Appendini, Francesco Maria. 1802-1803. *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*. 2 sv. Ragusa: Antonio Martecchini.
- Appendini, Francesco Maria. 1808. *Grammatica della lingua Illirica*. Ragusa: Presso Antonio Martecchini.
- Appendini, Francesco Maria. 1830. *De vita et scriptis Bernardi Zamagnae patricii Rhacusini commentariolum*. Jaderae: Typis Joannis Demarchi Typographi Gubernialis.
- Appendini, Urbano. 1811. *Urbani Appendini carmina, cler. reg. Scholarum piarum et in Lyceo Ragusino philosophiae ac matheseos professoris carmina. Accedunt selecta illustrium Ragusinorum poemata*. Ragusii: Typis Martecchinianis.
- Aranza, J[osip]. 1938. »Nov rukopis Gundulićeva *Osmana*, dosada nepoznat (iz splitskih strana)«. *Gundulićev zbornik*. Ur. Blaž Jurišić. Zagreb: Matica hrvatska; 49-52.
- Arsić, Irena. 2005. *Dubrovački stampari i izdavači 19. veka i njihova izdanja*. Banja Luka – Beograd: Besjeda – Ars libri.
- Banović, Stjepan. 1922. »Jedan nauci nepoznati rukopis Gundulićeva 'Osmana', 'Suza sina razmetnoga' i prigodnice 'U smrt Marije Kalandrice' od godine 1748.«. *Ljetopis JAZU* 37: 105-106.
- Berkopec, Oton. 1967. *Rešetarova knihovna Ragusian*. Prag: Státni knihovna ČSSR.
- Bojović, Zlata. 2014. *Istorija dubrovačke književnosti*. Beograd: Srpska književna zadruka.
- Bojović, Zlata, Nada Mirkov Bogdanović i Dejan Vukićević. 2015. *Katalog Legata Petra Kolendića: rukopisi, korespondencija, stare knjige*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije.
- Brajković, Gracija. 1982. »Peraštanin Nikola Burović prepisivač Vetranovićeve *Istorije od Dijane*«. *Forum* 21: 116-132.
- Bratičević, Irena. 2015. *Via virtutis / Put vrline: epigramatski opus Rajmunda Kunića*. Zagreb: Ex libris.
- Bratičević, Irena i Ivan Lupić. 2013. »Držićeva *Hekuba* između izvedbe i knjige«. *Colloquia Maruliana* 22: 77-116.
- Bučar, Fran. 1938. »Alfred Jensen i Gundulić«. *Gundulićev zbornik*. Ur. Blaž Jurišić. Zagreb: Matica hrvatska; 95-100.
- Budmani, P[ero], ur. 1892-1897. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Dio IV: isprekrižati-kipac. Zagreb: JAZU.
- Crijević, Serafin Marija. 1975-1980. *Dubrovačka biblioteka / Bibliotheca Ragusina*. Ur. Stjepan Krasić. 3 sv. Zagreb: JAZU.

- Deanović, Mirko, ur. 1972. *Dubrovačke preradbe Molièreovih komedija*. Knjiga prva. Stari pisci hrvatski, XXXVI. Zagreb: JAZU.
- Della Bella, Ardelio. 1785. *Dizionario italiano-latino-illirico*. 2 sv. Ragusa: Nella Stamperia Privilegiata.
- Djamić, Ivan. 2010. »Marchetti, Franjo Urban Pantaleone«. *Hrvatski franjevački biografski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Vijeće franjevačkih zajednica Hrvatske i Bosne i Hercegovine; 356.
- Držić, Marin. 1930. *Djela*. 2. izd. Ur. Milan Rešetar. Stari pisci hrvatski, VII. Zagreb: JAZU.
- Džamanjić, Bernard. [s. a.]. *Epistolae Bernardi Zamagnae patr. Rhac. scriptae an. 1795. et 96*. Venetiis: Antonius Curti Jacobi f.
- Đorđević, Bojan. 2011. *Molijer u Dubrovniku*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Fališevac, Dunja. 2005. »Milan Rešetar kao gundulićolog«. *Zbornik o Milanu Rešetaru, književnom kritičaru i filologu*. Ur. Tihomil Maštrović. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu; 101-123.
- Gundulić, Ivan. 1826. *Osman spjevagne vitescko Giva Gundulichja vlastelina dubrovackoga*. 3 sv. Dubrovnik: Po Antunu Martekini.
- Gundulić, Ivan. 1827. *Versione libera dell'Osmanide, poema illirico di Giovanni Fr.^{co} Gondola, patrizio di Ragusa, colla di lui vita scritta dal Padre Francesco Maria Appendini delle Scuole Pie*. Ragusa: Per Antonio Martecchini.
- Gundulić, Ivan. 1838. *L'Osmanide, poema epico, dall'Illirico in Italiano tradotta per Marc-Antonio Vidovich di Sebenico*. Ragusa: Coi tipi di Piet. Francesco Martecchini.
- Gundulić, Ivan. 1877. *Djela*. Ur. Armin Pavić. Stari pisci hrvatski, IX. Zagreb: JAZU.
- Gundulić, Ivan. 1919. *Djela*. 2. izd. Ur. Đuro Körbler. Stari pisci hrvatski, IX. Zagreb: JAZU.
- Gundulić, Ivan. 1938. *Djela*. 3. izd. Ur. Đuro Körbler, pregl. Milan Rešetar. Stari pisci hrvatski, IX. Zagreb: JAZU.
- Gundulić, Ivan. 1966. *Osman*. Beograd: Nolit.
- Gundulić, Dživo. 1967. *Osman*. Ur. Miroslav Pantić. Beograd: Srpska književna zadruha.
- Gundulić, Ivan. 2014. *Dživo Gundulić*. Ur. Zlata Bojović. Deset vekova srpske književnosti, 12. Novi Sad: Izdavački centar Maticе srpske.
- Jensen, Alfred. 1900. *Gundulić und sein Osman: eine südslavische Litteraturstudie*. Göteborg: Wald. Zachrissons Bocktryckeri.

- Karlić, Petar. 1908. *Gundulićev »Vladislav Osman« po prijepisu Ludovika Ferovića*. Dio I. Preštampano iz *Programa C. K. Velike gimnazije u Zadru za god. 1907-1908*. Zadar: Brzotiskom »Narodnoga lista«.
- Kastropil, Stjepan. 1954. *Rukopisi Naučne biblioteke u Dubrovniku*. Knj. I: rukopisi na hrvatskom ili srpskom jeziku. Zagreb: JAZU.
- Kasumović, Ivan. 1908. »Pjesme Urbana Appendinija i s njima izdana antologija dubrovačkih latinskih pjesnika«. *Rad JAZU* 174: 1-116.
- Kaznačić, Ivan August. 1860. *Biblioteca di fra Innocenzo Ciulich nella libreria de' RR. PP. Francescani di Ragusa*. Zara: Tipografia Governiale.
- Kolendić, Petar. 1905. »Budimsko izdanje Gundulićeva *Osmana*«. *Srđ* 4: 469-496.
- Kolendić, Petar. 1907. »Rukopisi Gimnazijske biblioteke u Dubrovniku«. *Srđ* 6: 991-997, 1041-1048.
- Körbler, Đuro. 1914. »Četiri priloga Gunduliću i njegovu *Osmanu*«. *Rad JAZU* 205: 135-220.
- Lupić, Ivan. 2012. »Tekstološka načela, kritička izdanja i kroatistička znanstvena zajednica«. *Forum* 51: 557-589, 894-957.
- Lupić, Ivan. 2016. »Pozvane poslanice u drugom izdanju Držićeve *Tirene* (1607)«. *Filologija* (u tisku).
- Marković, Ambroz. 1828. *Lettera del P. Lettore Ambrogio Marcovich Minore Osservante ad un suo amico sulla Osmanide di Gianfrancesco Gondola*. Venezia: Simone Occhi.
- Martecchini, Antonio. 1803. *Giornale e lunario per l'anno bissestile 1804*. Ragusa: Nella Stamperia Privilegiata.
- Matić, Tomo. 1904. »Dubrovačke preradbe dviju Molièrovih komedija«. *Građa za povijest književnosti hrvatske* 4: 69-134.
- Matić, Tomo. 1906. »Molièrove komedije u Dubrovniku«. *Rad JAZU* 166: 75-163.
- Matthes, Elke. 1990. *Katalog der slavischen Handschriften in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Meyer, Wilhelm, ur. 1893. *Verzeichniss der Handschriften im preussischen Staate*. I: Hannover. 1: Göttingen 1. Berlin: A. Bath.
- Muljačić, Žarko. 1963. »Novi podaci o pripremanju *Osmana* za štampu«. *Dubrovnik* 6.3/4: 15-21.
- Muljačić, Žarko. 1966. »O drugoj dubrovačkoj tiskari«. *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 10/11: 309-332.
- Pantić, Miroslav. 1962. »Rukopisi negdašnje biblioteke Bizaro u Historijskom institutu u Dubrovniku«. *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 8/9: 557-596.

- Pantić, Miroslav. 1979. »Gundulić, Dživo«. *Leksikon pisaca Jugoslavije*. Sv. II: Đ-J. Beograd: Matica srpska; 331-339.
- Pantić, Miroslav. 1990. *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Pavešković, Antun. 1997. »Bavljenje Pjerka Sorkočevića Gundulićevim Osmanom«. *Dani hvarskog kazališta* 23: 272-280.
- Petaković, Slavko. 2014. »Zlatarićeva dopuna *Osmana*«. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 80: 37-62.
- Ravlić, Jakša. 1956. »O prvom izdanju Gundulićeva *Osmana* (1826)«. *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 4/5: 705-718.
- Ravlić, Jakša. 1960. »Ocjene Gundulićeva *Osmana* i austrijski propisi za cenzuru prvog izdanja (1826)«. *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 6/7: 97-135.
- Ravlić, Jakša. 1962. »Prilozi proučavanju Gundulićeva *Osmana*«. *Građa za povijest književnosti hrvatske* 28: 263-323.
- Rešetar, Milan. 1942. »Akademijina izdanja Gundulićevih djela«. *Rad JAZU* 272: 67-92.
- Sironić-Bonefačić, Nives. 1989. »Književni citati u prvom izdanju rječnika *Dizionario italiano, latino, illyrico* Ardelia della Belle s osobitim osvrtom na citate iz Gundulićeva *Osmana*«. *Croatica* 31/32: 77-109.
- Stanojević, Predrag. 2002. *Kraj književnosti starog Dubrovnika*. Beograd: Filološki fakultet – Narodna knjiga.
- Stojanović, Ljub[omir]. 1901. *Katalog rukopisa i starih štampanih knjiga: zbirka Srpske kraljevske akademije*. Beograd: Srpska kraljevska državna štamparija.
- Talija, Urban. 1931. »Kratki historijat Biblioteke Malebraće u Dubrovniku«. *Zbornik iz dubrovačke prošlosti*. Ur. V. Ćorović i dr. Dubrovnik: Jadran; 309-313.
- Vekarić, Nenad. 2015. *Vlastela grada Dubrovnika. Svezak 6: Odabrane biografije (Pi – Z)*. Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Vetranović, Mavro. 1872. *Pjesme*. Dio I. Ur. V. Jagić i I. A. Kaznačić. Stari pisci hrvatski, III. Zagreb: JAZU.
- Vetter, Theodor. 1882. »Eine Handschrift des Osman von J. Gundulić«. *Archiv für slavische Philologie* 6: 121-123.
- Vojnović, K[osta]. 1896. »Prilozi k arhivalnijem pabircima dubrovačkijem«. *Starine JAZU* 28: 1-96.
- Vuksan, Dušan. 1911. »Zagrebački rukopisi Gundulićeva *Osmana*«. *Dan* 1: 31-46, 52-65.